

COĞRAFIYA

DƏRSLİK

7

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİ

Musiqisi *Üzeyir Hacıbəylinin,*
sözləri *Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu,
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

Əhliyə

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Levin

Famil Ələkbərov
Şərafət Hüseynli
Ülviyə Qasımova

Coğrafiya

Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün coğrafiya fənni üzrə dərslik (2-ci hissə)

©Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0International (CC BY-NC-SA 4.0)

Bu nəşr Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International lisenziyası (CC BY-NC-SA 4.0) ilə www.trims.edu.az saytında əlçatandır. Bu nəşrin məzmunundan istifadə edərkən sözügedən lisenziyanın şərtlərini qəbul etmiş olursunuz:

İstinad zamanı nəşrin müəllif(lər)inin adı göstərilməlidir.

Nəşrdən kommersiya məqsədilə istifadə qadağandır.

Törəmə nəşrlər orijinal nəşrin lisenziya şərtlərilə yayılmalıdır.

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi trm@arti.edu.az və derslik@edu.gov.az elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur. Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

7

2-ci hissə

HAVA ŞƏRAİTİ

5

4.1. Dəyişkən hava

6

- Hava şəraiti nədir? 8
- Havanın temperaturu necə dəyişir? 10
- Hava axını necə yaranır? 12
- "Küləklər şəhəri" 14
- Dəyərləndirmə 15

4.2. Havada su

16

- Buludlar necə əmələ gəlir? 18
- Yağıntılar necə əmələ gəlir? 20
- Azərbaycanda temperatur və yağıntı necə paylanır? 22
- Hava məlumatlarını haradan əldə edirik? 24
- Dəyərləndirmə 25

Ümumiləşdirici tapşırıqlar

26

İQLİM

27

5.1. Məkanda iqlim

28

- İqlim necə yaranır? 30
- İqlim qurşaqları nədir? 32
- İqlim qurşaqları necə paylanır? 34
- Azərbaycanda iqlim necədir? 36
- Dənizdən zirvəyə iqlim 38
- Dəyərləndirmə 39

Ümumiləşdirici tapşırıqlar

40

MAĞARADAN GÖYDƏLƏNƏ

41

6.1. Əhali artımı və yaşayış məntəqələri

42

- Əhalinin artımında fərqlər 44
- Kəndli dünyadan şəhərli dünyaya 46
- Əhali artsın, yoxsa azalsın? 48
- Dəyərləndirmə 49

6.2. Azıx mağarasından "Alov qüllələri"nə

50

- Azərbaycanda əhali artımı və məskunlaşma 52
- Azərbaycanda rural və urban 54
- Azərbaycanda əhalinin sayının dəyişməsi 56
- Dəyərləndirmə 57

Ümumiləşdirici tapşırıqlar

58

İQTİSADI FƏALİYYƏT

59

7.1. Məkanın iqtisadi mənzərəsi

60

- İqtisadi fəaliyyət nədir? 62
- İqtisadi sektorlar nədir? 64
- Fərqli ölkələr – fərqli iqtisadiyyat 66
- Dəyərləndirmə 67

7.2. Azərbaycanın iqtisadi mənzərəsi

68

- Azərbaycanda iqtisadi sektorlar 70
- Azərbaycanda iqtisadi rayonlar 72
- Fərqli rayonlar – fərqli iqtisadiyyat 74
- Dəyərləndirmə 75

Ümumiləşdirici tapşırıqlar

76

SÖZLÜK

77

BÖLMƏ

4

HAVA ŞƏRAİTİ

Hava şəraiti necə formalaşır?

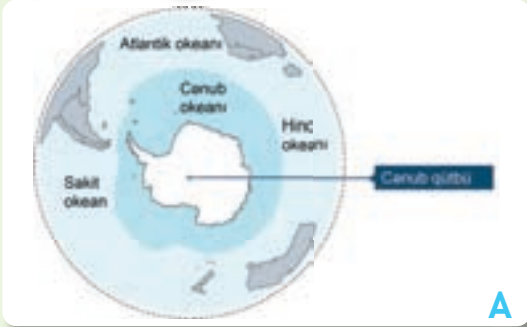

31 mart 2023-cü ildə ABŞ-da təbii fəlakət baş verdi. Mərkəzi ştatlarda, xüsusilə Ayova və İllinoys ştatlarında çoxlu sayda tornadolar ərazidə dağıntılara səbəb oldu. Burada bir gündə təqribən 122 tornado qeydə alındı. Bu, ABŞ tarixində dördüncü böyük hava hadisəsi idi. Tornado nəticəsində binaların damları uçdu, ağaclar aşdı, kiçik ev və qarajlar dağıldı, xeyli sayda insan zərər çəkdi. Hava şəraitinin kəskin dəyişməsi atmosferdə baş verən proseslərlə əlaqədardır. Təbiətdəki fəlakətlərin dağıdıcı təsirini azaltmaq üçün bu hadisə və prosesləri araşdırmaq vacibdir.

- Şəkildə baş verən hadisəni təsvir edin.
- Hava şəraitinin hansı təsirləri ola bilər?
- Bu hava hadisəsi təbiətin hansı qatı ilə əlaqəlidir?
- Şəkildə təsvir olunan hava şəraitinin yaranması ilə temperatur və yağıntı arasında əlaqə varmı?
- Yaşadığınız ərazidə hansı hava hadisəsini tez-tez müşahidə edirsiniz?

4.1 DƏYİŞKƏN HAVA

Dərsə başlarkən

A

Antarktidanın ümumi sahəsi 14 milyon km²-dir. Bu qitə 60 dərəcə cənub enliyindən cənubda yerləşən sular və adalarla birlikdə Antarktikanı-cənub qütb vilayətini əmələ gətirir. Cənub qütbündə yerləşən bu qitədə ölkə və ya yerli əhali yoxdur. 1959-cu ildə BMT-nin təşəbbüsü ilə dövlətlər arasında "Antarktida Beynəlxalq Müqaviləsi" imzalanmışdır.

Antarktida qitəsi

B

Antarktida haqqında müqaviləyə görə qitədə hərbi bazalar qurmaq, hər hansı silahı sınaqdan keçirmək, radioaktiv maddələri zərərsizləşdirmək qadağandır. Müqavilə 60° cənub enliyindən cənubda yerləşən ərazilərdə elmi tədqiqatları və məlumat mübadiləsinin aparılmasını əhatə edir.

"Qütb Əməkdaşlıq Araşdırma Mərkəzi" (QƏAM)

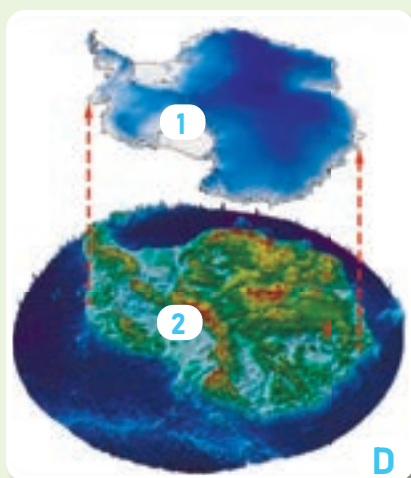
C

Qitədə müxtəlif ölkələr tərəfindən qurulmuş tədqiqat stansiyaları fəaliyyət göstərir. Belə stansiyalardan biri də təxminən 90° cənub enliyində yerləşən Amerika Birləşmiş Ştatlarına aid "Amundsen-Skott Cənub Qütb Stansiyası"dır.

Amundsen-Skott Cənub Qütb Stansiyası

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə və mətnə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Antarktidanın coğrafi mövqeyi hansı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir?
 - b) Bu xüsusiyyətlər digər qitələrə necə təsir göstərir?
 - c) Qitə rəsmi olaraq hansı ölkənin ərazisidir?
- 2 "Antarktida Beynəlxalq Müqaviləsi"nin məqsədi nədir?
- 3 B və C şəklinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) C şəklində verilən stansiya hansı ölkəyə aiddir? Burada hansı ölkələrin tədqiqat stansiyaları vardır?
 - b) Qitənin stansiyalarında işləyən insanlar nə üçün onun əhalisi hesab edilmir?
- 4 Antarktida qitəsində həyatın olmamasının səbəbi nə ola bilər?

Bu tədqiqat stansiyasında təqribən 200-ə yaxın alim və tədqiqatçı heyət yaşayır.

“Amundsen-Skott Cənub Qütüb Stansiyası” qış mövsümündə tədqiqatçı alimləri əlverişli şərait, istilik və istixanada yetişdirilən bitkilərlə təmin edir. Bəs nə üçün insanlar stansiya şəraitində qalmalı olurlar? Belə ki, Antarktida Yer kürəsinin ən soyuq, ən küləkli və ən az yağıntı düşən qitəsidir.

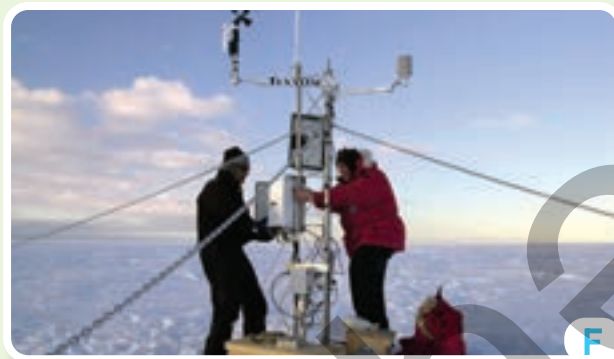
Antarktidada buzaltı relyef

Bu qitə güclü küləklərin əsdiyi buz səhrasıdır. Az miqdarda və qar şəklində düşən yağıntılar okean sahili ərazilərə düşür. Yağan qar sərt soyuq hava şəraitinə görə ərimir və tədricən toplanaraq buz təbəqəsinin yaranmasına səbəb olur. Burada buzun qalınlığı orta hesabla 1,6 km-dir və bütün dünya buzlaqlarının təxminən 90%-ni təşkil edir.

Qarlı hava

Antarktidadakı tədqiqat stansiyaları müxtəlif elm sahələrinə aid yeni məlumatlar əldə edirlər. Qitədəki stansiyalarda atmosfərə aid aparılan tədqiqatlar qlobal iqlim dəyişikliyi, buzlaqların əriməsini, dəniz səviyyəsinin qalxmasını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Cihazlarla ölçmə

5 Antarktidanın təbii şəraitinin hansı xüsusiyyətləri vardır?

6 D şəklinə əsasən sualları cavablandırın.

- Antarktida 2-ci şəkildə görüldüyü kimi olsaydı, təbiəti indikindən necə fərqlənərdi? Fikrinizi əsaslandırın.
- Şimal qütbündə Antarktikadaya oxşar ikinci bir qitə olsaydı, dünyada təbii şərait necə dəyişərdi?

7 E və F şəkillərində tədqiqatçıların geyimləri ilə gündəlik geyimlərimiz arasında hansı fərqlər vardır?

Yer kürəsinin Günəş sistemindəki digər planetlərdən fərqi burada canlı aləmin mövcudluğudur. Canlı aləm isə atmosfer, litosfer, hidrosfer və biosferin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranmışdır. Məsələn, bitkilərin inkişafı üçün təbiətdə suyun, bərk təbəqənin və havanın olması zəruridir.

Yer kürəsinin təbəqələrində baş verən proseslərin əmələ gəlməsi və inkişafı üçün enerji lazımdır. Enerjinin mənbəyi Günəşdir. Litosferdə süxurların aşınması, hidrosferdə suyun buxarlanması, biosferdə fotosintez prosesinin baş verməsi, atmosferdə isti və soyuq havanın formalaşması üçün günəş enerjisi əsas amildir.

Fəaliyyət

- 1 A şəkillərinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Şəkilləri təsvir edin.
 - b) Günəş enerjisi Yer in geosferlərinə necə təsir edir?
 - c) 3-cü şəkildə verilən qarlı hava şəraitinin yaranması hansı geosferdən asılıdır?
 - d) 4-cü şəkildəki stansiyada aparılan müşahidələrin əhəmiyyəti nə ola bilər?
- 2 B şəkildə verilən meşə nümunəsində atmosferin digər qatlarla əlaqəsini izah edin.

C

Küləkli hava

Müəyyən bir ərazidə hava şəraitinin kəskin dəyişməsi nəticəsində **ekstremal hava şəraiti yaranır**. Bu hava şəraiti ətraf mühitdə böyük dağıntılara səbəb olur. Məsələn, çovğun, dolu, leysan və s. Bu kimi hadisələrdən qorunmaq üçün insanlara öncədən müxtəlif yollarla hava proqnozları verilir.

D

Fırtınalı hava

Günəş enerjisi sayəsində Yer səthinin hissələri müxtəlif miqdarda istilik alır. Antarktida qitəsində hava şəraitinin soyuq olmasının səbəbi də burada günəş şüalarının zəif olmasıdır.

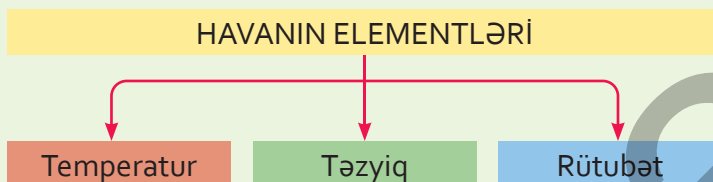
Hava şəraiti lokal ərazilərdə və qısa vaxtda havanın müşahidə edilən durumudur. Məsələn, günəşli, yağışlı, küləkli və digər hava şəraitlər ola bilər.

E

Hava proqnozu

Müəyyən vaxtda hər hansı bir ərazinin hava şəraitinə aid məlumatlar toplusu **hava proqnozu** adlanır. Burada, əsasən, havanın elementləri daxil edilir. Havanın 3 əsas elementi vardır.

3 C və D şəkillərindəki təsvirlər arasında olan fərqi izah edin.

4 E təsvirinə əsasən sualları cavablandırın.

a) "Hava proqnozu"nu necə izah edərsiniz?

b) Hava proqnozuna aid məlumatları oxuyaraq cədvəli dəftərinizdə doldurun:

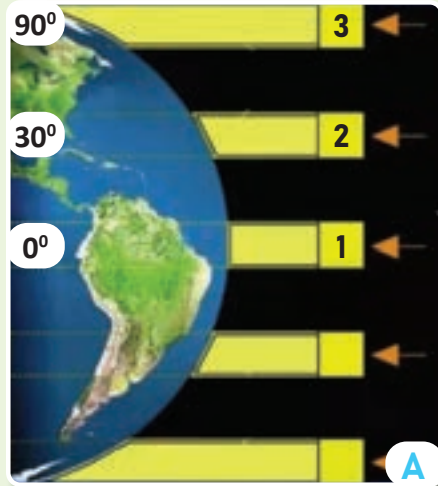
Şəhər	Tarix	Temperatur	Küləyin gücü	Küləyin istiqaməti	Rütubət	Havanın vəziyyəti
		15°C				

c) Proqnoz cədvəlinə əsasən günəşli, buludlu, yağışlı və qarlı günləri müəyyən edin. Həmin günlərin temperaturunu müqayisə edin.

5 Sizcə, D şəkli E təsvirində hansı günlərə uyğun gəlir? Cavabınızı əsaslandırın.

İzahetmə

HAVANIN TEMPERATURU NECƏ DƏYİŞİR?

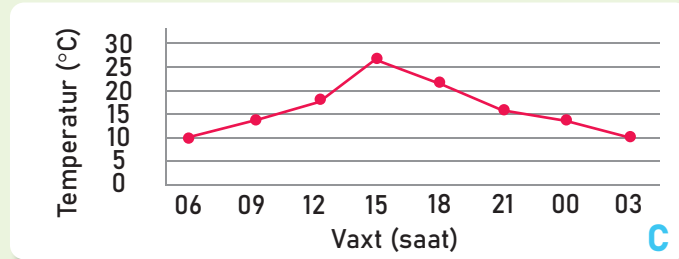
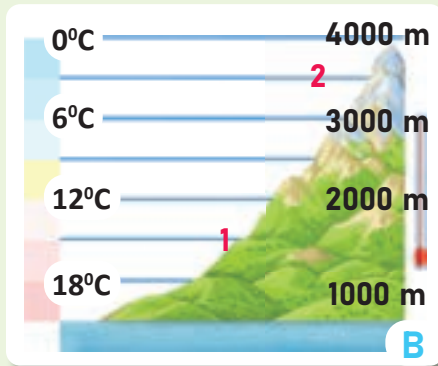
Günəşdən gələn şüalar Yer səthini qızdırır. Səthdən enerjinin bir qismi təkrar atmosfərə qayır. Hava isə Yer səthindən qızır. Bu da havanın temperaturunu əmələ gətirir.

Temperatur **termometr** cihazı ilə ölçülür. Temperaturun ölçü vahidi kimi Selsi (°C), və ya Ferenheytdən (°F) istifadə olunur.

°C	°F
0	32
100	212

Temperaturun üfüqi paylanması

Günəş enerjisinin Yer səthində **üfüqi (enlik)** və **şaquli istiqamət (hündürlük)** üzrə paylanması temperatura təsir edən əsas amillərdir. Ekvatordan qütblərə doğru getdikcə Günəş şüalarının düşmə bucağı kiçilir. Nəticədə Yer səthi enliklər üzrə qeyri-bərabər qızır. Şaquli istiqamətdə isə Yer səthindən yuxarıya doğru qalxdıqca temperatur hər 100 m-də təqribən 0,6°C azalır və hava tədricən soyuyur.

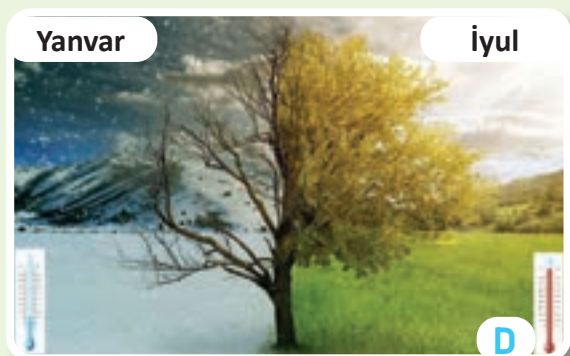
Temperaturun şaquli paylanması

Günlük temperatur qrafiki

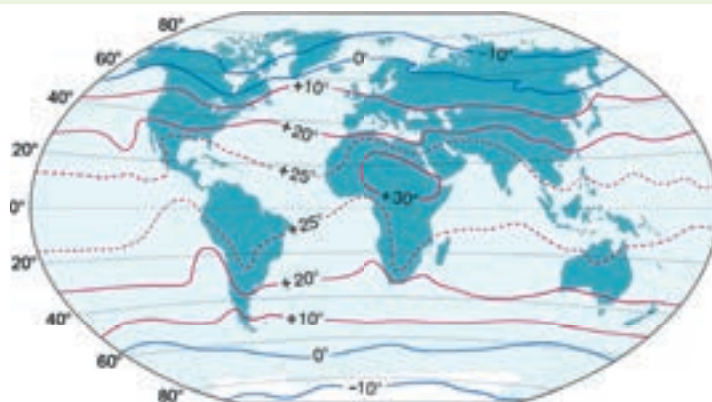
Gecə və gündüzün növbələşməsi nəticəsində gün ərzində temperaturun dəyişməsi müşahidə olunur. Açıq hava şəraitində günün ən aşağı temperaturu günəş çıxmazdan az əvvəl, ən yüksək temperaturu isə günortadan iki-üç saat sonra müşahidə olunur. Gün ərzində ölçülən temperaturların cəmini onların sayına bölməklə **orta sutkalıq (günlük) temperatur** müəyyən edilir.

Fəaliyyət

- 1 A və B şəkillərinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Günəş şüalarının enliklər üzrə fərqli olmasının səbəbi nədir?
 - b) Temperaturun enliklər üzrə paylanması Yer səthində hava şəraitinə necə təsir edir?
 - c) B şəklində verilən 1 və 2-ci məntəqələrin temperaturunu tapın və iki məntəqə arasındakı hava şəraitini müqayisə edin.
 - d) Yer səthində temperaturun şaquli paylanması canlı aləmə necə təsir edir?
- 2 C qrafikinə görə sualları cavablandırın.
 - a) Qrafikə görə gün ərzində məntəqədə neçə dəfə müşahidə aparılmışdır?
 - b) Maksimum və minimum temperaturlar günün hansı saatlarında müşahidə edilir?
 - c) Qrafikə əsasən orta sutkalıq (günlük) temperaturu hesablayın.

Yer kürəsinin illik hərəkəti nəticəsində Yer səthinin aldığı istilik miqdarı da müxtəlif olur. Şimal yarımkürəsində ən aşağı temperatur yanvarda, ən yüksək temperatur isə iyulda müşahidə edilir. Orta aylıq temperaturların cəmi ayların ümumi sayına bölünməklə **orta illik temperatur** müəyyən edilir. Xəritələrdə eyni temperatura malik nöqtələri birləşdirən xətlər **izotermlər** adlanır.

E

Aylar	°C	Aylar	°C
Yanvar	1,4	İyul	27,5
Fevral	3,8	Avqust	26,2
Mart	5,8	Sentyabr	21,2
Aprel	15,6	Oktyabr	13,1
May	16,8	Noyabr	6,9
İyun	22,1	Dekabr	4,6

İllik izoterm xəritəsi

İllik izotermlər vasitəsilə temperaturun dünya üzərində paylanmasını müəyyən etmək mümkündür. Temperaturun Yer səthində qeyri-bərabər paylanması küləklərin yaranmasında da mühüm rol oynayır.

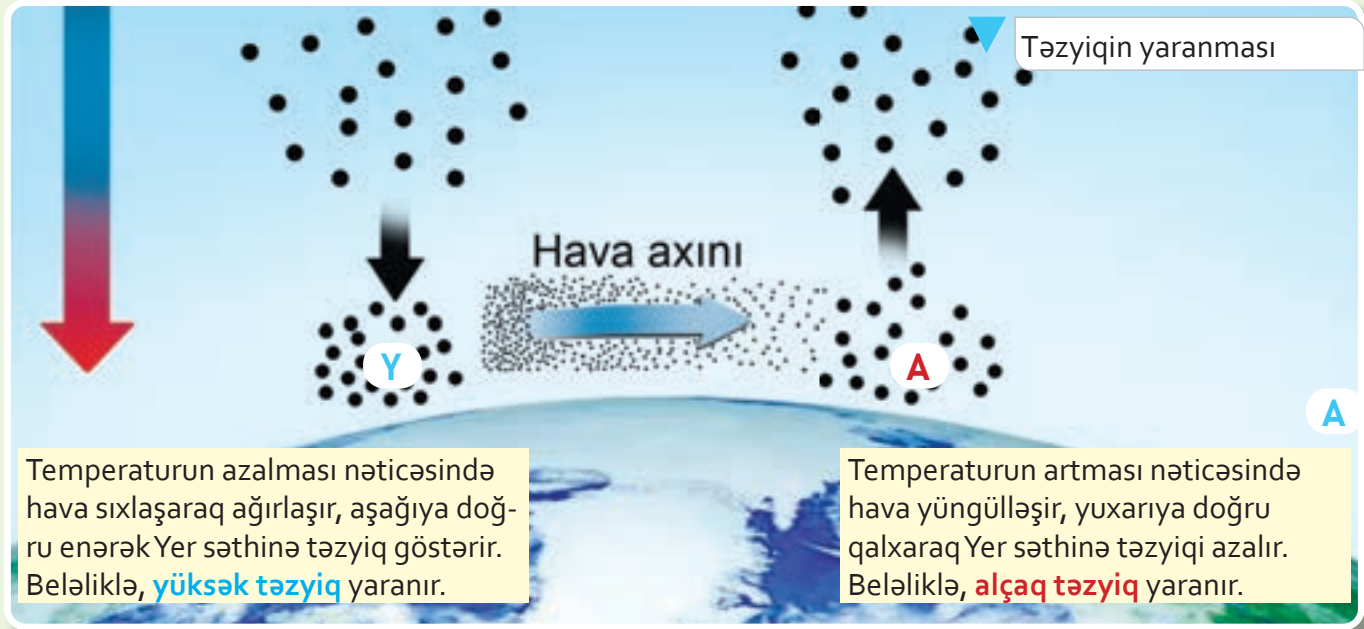
Ağstafa rayonunun orta aylıq temperatur cədvəli

- D şəklində hansı fəsillər təsvir olunmuşdur? Bu fəsillər bir-birindən kəskin fərqlənir?
- E xəritəsinə əsasən sualları cavablandırın.
 - 20° ilə 60° enliklərin izoterm göstəricilərini müqayisə edin.
 - İzotermlərə əsasən isti və soyuq enlikləri müəyyən edin.
 - İzotermlərin illik gedişində qitə və okeanlar arasında hansı fərqləri müşahidə edirsiniz? Fikrinizi əsaslandırın.
- Ağstafa rayonunun cədvəlinə əsasən sualları cavablandırın.
 - Ağstafa rayonunda hansı aylarda maksimum və minimum temperatur qeydə alınmışdır?
 - Cədvələ əsasən Ağstafanın orta illik temperaturunu hesablayın.

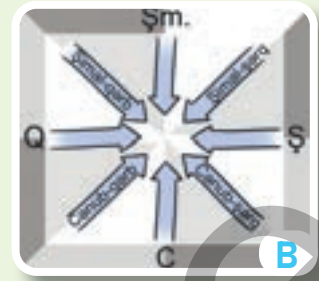
İzahetmə

HAVA AXINI NECƏ YARANIR?

Havanın mühüm elementlərindən biri təzyiqdır. Havanın Yer səthinə və orada olan bütün cisimlərin üzərinə düşən ağırlığına **atmosfer təzyiqi** deyilir. Atmosfer təzyiqi, əsasən, temperaturun təsiri ilə formalaşır və **barometr** cihazı ilə ölçülür.

Təzyiqin Yer səthində qeyri-bərabər paylanması nəticəsində hava axınları əmələ gəlir. Belə ki, hava yüksək təzyiq sahəsindən alçaq təzyiq sahəsinə doğru hərəkət etməyə başlayır. Havanın belə üfqi yerdəyişməsi **külək** adlanır. Küləklər əsməyə başladığı istiqamətə uyğun adlandırılır. Məsələn, şimaldan cənuba əsən küləklər şimal küləyi adlanır və s.

Küləyin adı

Fəaliyyət

- 1 A təsvirinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Yüksək və alçaq təzyiq sahəsi arasında fərqi izah edin.
 - b) Nə üçün hava yüksək təzyiqdən alçaq təzyiq sahəsinə doğru hərəkət edir?
- 2 Küləkləri cədvəldə verilən istiqamətlərə görə adlandırın.

1	2	3
- 3 C xəritəsində küləklərin əsdiyi istiqamət verilmişdir. Xəritəyə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Məntəqələrin təzyiqini necə müəyyən edə bilərsiniz?
 - b) İstiqamətlərinə görə küləkləri adlandırın.

Müxtəlif ərazilər arasında təzyiq fərqi artdıqca küləyin sürəti və gücü də artır. Güclü küləklər isə Yer səthində dağıntılara səbəb olur. Küləyin sürəti və gücünü ölçmək üçün **Bofort şkalasından** istifadə edilir.

Küləyin gücü (bal)	0	1–3	4–6	7–8	9–10	11–12
Küləyin sürəti (m/san)	0–0,2	0,3–5,4	5,5–13,8	13,9–20,7	20,8–28,4	28,5–32,7
Küləyin dağıdıcı qüvvəsi	Şələkət	Zəif	Güclü	Çox güclü	Qasırğa	Güclü qasırğa
						

D

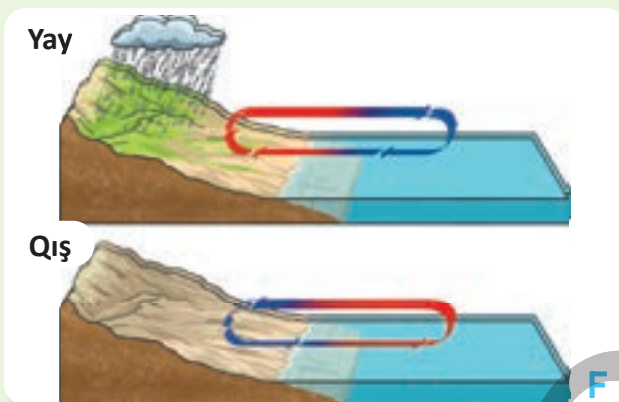
Bofort şkalası

Yer kürəsinin müxtəlif ərazilərində onlara məxsus küləklər formalaşır. Bunlar **yerli küləklər** adlanır. Bu küləklərin regiondan asılı olaraq fərqli adları vardır. Məsələn, ağ yel və qara yel və s. Sahilboyu ərazilərdə quru və suyun temperaturunun gün ərzində dəyişməsi nəticəsində gecə və gündüz **brizləri** yaranır.

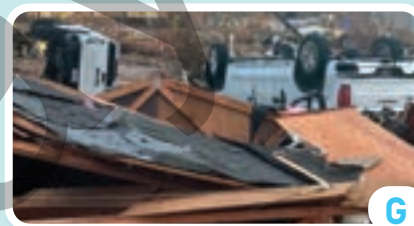
Gecə-gündüz brizi

Küləklər yalnız lokal deyil, regional miqyasda da əmələ gəlir. Böyük quru sahəsi ilə okean arasındakı təzyiq fərqinə görə **musson küləkləri** yaranır.

Yay və qış mussonları

- 4 E şəklinə görə sualları cavablandırın.
 - a) Gündüz və gecə vaxtı hava axınlarının istiqamətini müəyyən edin.
 - b) Nə üçün günün müxtəlif vaxtlarında küləyin istiqaməti fərqlidir? Fikrinizi əsaslandırın.
 - c) Küləyin istiqamətinin dəyişməsi quruya necə təsir göstərə bilər?
- 5 F şəklində təsvir olunan yay və qış mussonları bir-birindən nə ilə fərqlənir?
- 6 E və F şəkillərinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.
- 7 G şəkli səh. 5-də təsvir olunan tornado fəlakətinin baş verdiyi ərazidir. Şekli təhlil edərək küləyin sürət və gücünü Bofort şkalasına əsasən müəyyən edin.

G

Dərinləşdirmə

"KÜLƏKLƏR ŞƏHƏRİ"

A

Şimal	6	Şimal-şərq	9
Cənub	2	Şimal-qərb	4
Şərq	1	Cənub-şərq	1
Qərb	5	Cənub-qərb	1
Küləksiz günlər (şələkət)			2

B

Yanvar ayının külək cədvəli

Addım 1. Üfünün əsas və aralıq cəhətləri çəkilir (şəkil C).

Addım 2. Ay ərzində müşahidə edilən küləyin əsməyə başladığı istiqamət "külək gülü" üzərində qeyd edilir.

Addım 3. Küləksiz günlərin sayı mərkəzə qeyd edilir.

Addım 4. İstiqamətlər üzrə sonuncu qeyd edilmiş hissələr birləşdirilir. Beləliklə, hakim küləyin (ən çox əsən) istiqaməti şimal-şərq olaraq müəyyən edilir. Bu yolla müxtəlif ərazilərin aylar üzrə "külək gülü"nü hazırlamaq mümkündür.

Bakı şəhəri Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşir. Burada ilboyu müxtəlif növ küləklər əsir. Bunlardan soyuq şimal küləyi olan **xəzrini** və cənubdan ölkəmizə daxil olan isti **gilavarı** misal göstərmək olar. Tanınmış səyyah Əbdürrəşid Bakuvî şəhərdə güclü küləklərin əsdiyinə görə Bakını "küləklər şəhəri" kimi təsvir etmişdir.

Küləklər fərqli istiqamətlərə əsərək həmin ərazinin hava şəraitinin formalaşmasına təsir edir. Bu səbəbdən "**külək gülü**" tərtib edilir. "Külək gülü" hər hansı bir məntəqədə müəyyən zamanda əsən küləyin istiqamətinin qrafik üsulla göstərilməsidir. Məsələn, Bakı şəhərinin yanvar ayı üçün "külək gülü"nü aşağıdakı addımlarla qura bilərik:

C

Külək gülü

Fəaliyyət

- "Xəzri küləyi ölkəmizin ərazisinə daxil olduqda havanın temperaturunu azaldır, gilavar küləyi isə əksinə temperaturu artırır" ifadəsinin doğru və ya yanlış olduğunu müzakirə edin.
- A şəklində Bakı şəhərində soyuq və yağıntılı hava təsvir olunmuşdur. Belə hava şəraiti hansı yerli küləyin təsiri ilə yaranmışdır?
- Cədvələ əsasən dəftərinizdə Bakı şəhərinin iyun ayı üçün "külək gülü"nü qrafikini qurun.

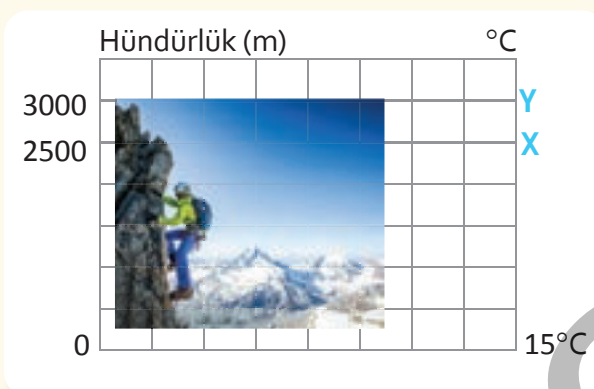
Şimal	Cənub	Şərq	Qərb	Şimal-şərq	Şimal-qərb	Cənub-şərq	Cənub-qərb	Şələkət
3	9	2	2	2	1	3	5	3

Dəyərləndirmə

- 1 Yer kürəsində buzlaqların əmələ gəlməsi prosesi uyğun relyef, hava şəraiti və su ehtiyatlarından asılıdır. Şəkildə Antarktida buzlaqlarının formalaşma mərhələləri verilmişdir. A şəklinə əsasən buzlağın əmələ gəlməsini izah edin.

- 2 Alpinist dağa çıxmaq üçün əvvəlcə dağın ətəyində havanın temperaturunu ölçdü. O, alətlərini götürdüyünə əmin olduqdan sonra dağa dırmanmağa başladı. Alpinist X və Y yüksəkliklərində hansı temperaturları qeydə ala bilər?

- 3 B şəklinə əsasən sualları cavablandırın.

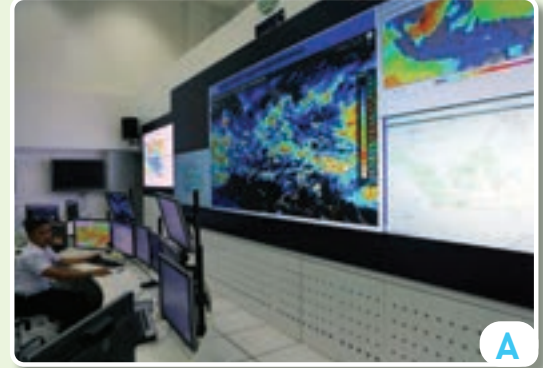
- a) 1 və 2-ci şəkillərdəki qurğuların fəaliyyəti hansı resurslardan asılıdır?
b) Müəyyən etdiyiniz resurslar təbiətə necə təsir edir?

4.2 HAVADA SU

Dərsə başlarkən

İndoneziyanın Meteorologiya, İqlimşünaslıq və Geofizika Agentliyi (BMKG) ictimaiyyəti il sonuna doğru qarşıdan gələn ekstremal hava şəraiti ilə bağlı xəbərdar etdi. İndoneziyanın cənub bölgələrində yaşayanlara dekabrın sonuna kimi ciddi hava hadisələri ilə bağlı ehtiyatlı olmaq tövsiyə edilir. Bu bölgələrdə güclü küləklərlə yanaşı, şiddətli yağışlar da yağa bilər.

"The Jakarta Post" qəzeti, Cakarta

A

B

İndoneziya coğrafi mövqeyinə və rel-yefinə görə global iqlim dəyişikliyinə təsir etdiyi ölkələrdən biridir. Ölkə sıx məskunlaşan adalardan ibarətdir. Hər hansı bir ekstremal hava şəraiti burada daşqınlara, torpaq sürüşməsinə, dəniz səviyyəsinin qalxmasına, əkinlərin ziyan görməsinə və ada sakinlərinin əziyyət çəkməsinə səbəb olur.

Hava şəraitinə aid fəlakətlərin riski və miqyasının artması ölkədə böyük problemlərlə nəticələnir. Yağıntı miqdarındakı dəyişikliklər əhaliyə, xüsusən kənd təsərrüfatı torpaqlarına mənfi təsir göstərir. İntensiv yağışlar nəticəsində daşqınlar məhsulu məhv edir və yerli ərzaq təchizatında problemlər meydana gəlir. Bu, ərzaq çatışmazlığına səbəb olur.

C

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə və mətnə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Sizcə, A şəklində verilən yer hansı məqsədlər üçün istifadə olunur?
 - b) Dərc olunmuş mətnlə şəkil arasında hansı əlaqəni görürsünüz?
- 2 B və C şəkillərinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) İndoneziya hansı qitə və okeanlar arasında yerləşir?
 - b) Bu coğrafi mövqeyin ölkənin hava şəraitinə təsiri varmı?
 - c) C şəklindəki hava şəraitinin xüsusiyyətləri haqqında nə deyə bilərsiniz?
 - d) İqlim dəyişikliyi nəticəsində İndoneziyada hansı hava hadisələri baş verə bilər?

D

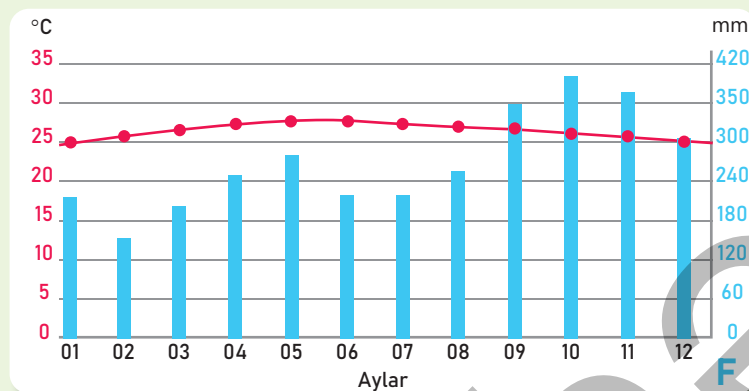
Dumanlı hava

İndoneziyada əkinçiliyin inkişafı üçün iqlim əsas amildir. Burada isti və rütubətli hava şəraiti müşahidə olunur. Qalxan hava hərəkəti, buludlu səma, şiddətli yağışlar və yerli tufanlar bu zonanın xarakterik xüsusiyyətləridir. İndoneziyada isti və rütubətli iqlim mövcuddur. Yağıntılar il-boyu bərabər paylanır.

E

Çəltik terrası

Beləliklə, ərazidə hava şəraitinin yaranması temperatur ilə yanaşı, rütubət və yağıntıların miqdarından da asılıdır. Meteoroloji stansiyalarda hava proqnozları hazırlanaraq öncədən əhaliyə məlumat verilir.

İndoneziyanın iqlim qrafiki

3 D və E şəkillərinə əsasən sualları cavablandırın.

- Şəkilləri şərh edin.
- E şəklində hava şəraitinə aid nə deyə bilərsiniz?

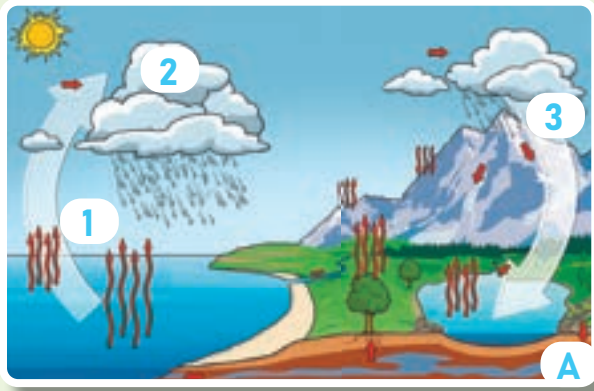
4 F qrafikini təhlil edin.

- Maksimum və minimum temperaturların müşahidə edildiyi ayları müəyyən edin.
- Nə üçün İndoneziyada yağıntılar çox düşür?
- Qrafikə əsasən orta illik temperaturu hesablayın.

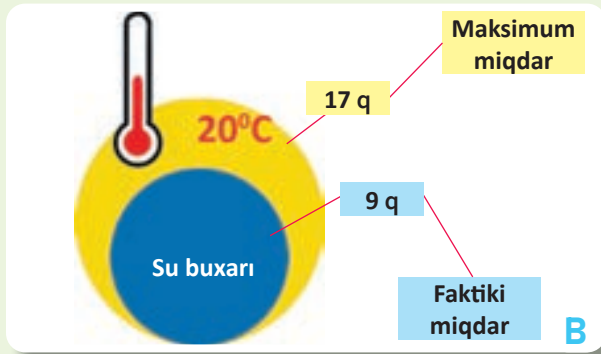
İzahetmə

BULUDLAR NECƏ ƏMƏLƏ GƏLİR?

Su təbiətin ən mühüm komponentlərindən biridir. Su təbiətdə dövrən edərək böyük quru parçalarını, okeanları və havanı əlaqələndirir. Buxarlanma, kondensasiya və yağıntı suyun dövranı prosesində əsas mərhələlərdir. Bu mərhələlər, əsasən, Yerin atmosfer qatında baş verir.

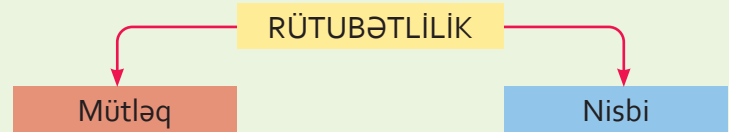

Suyun dövranı

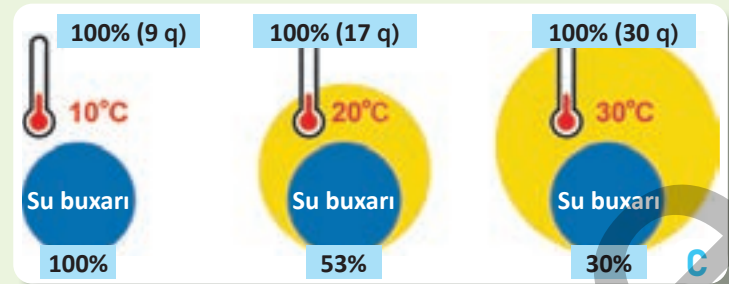
Temperaturun artıb-azalması havanın rütubətliyinə təsir edir. Belə ki, temperatur artdıqca havadakı su buxarının miqdarı və havanın suyu saxlama qabiliyyəti də artır.

Dəniz kənarında, isti və rütubətli yerlərdə havanın çox nəmli olmasını hiss edə bilərsiniz. Hiss etdiyiniz nəmli hava rütubətdir. Su Yer səthindən buxarlanaraq havada **rütubətlik** yaradır. Havanın rütubətliyi iki formada ifadə edilir.

Mütləq rütubətlik müəyyən temperaturda 1 m³ havada su buxarının qramlarla miqdarıdır.

Nisbi rütubətlik havada olan faktiki su buxarının həmin temperaturda ola biləcək maksimum su buxarına faizlə nisbətidir. Nisbi rütubətlik artdıqca yağıntıların düşmə ehtimalı da artır.

Nisbi rütubətlik

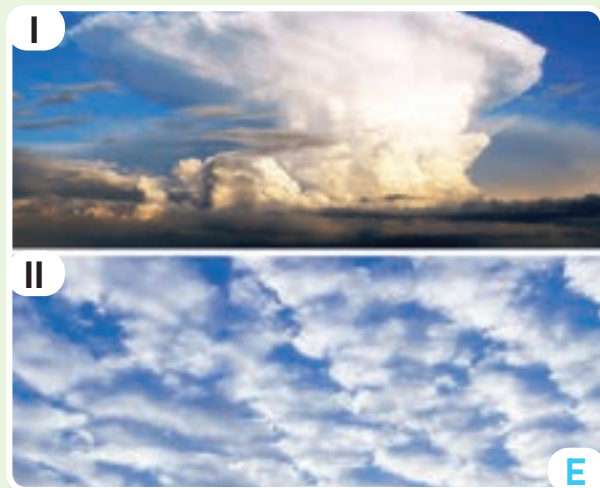
Fəaliyyət

- 1 A şəklindəki suyun dövrünün rəqəmlərlə verilən proseslərini ardıcılıqla müəyyən edin.
- 2 Mütləq rütubətlik nisbi rütubətlikdən necə fərqlənir?
- 3 Sizcə, C şəklində olan 100% nisbi rütubətlik A şəklində hansı rəqəmlə verilən prosesə uyğun gəlir? Fikrinizi əsaslandırın.
- 4 B və C şəkillərinə görə sualları cavablandırın.
 - a) B sxeminə görə nisbi rütubətliyi hesablayın.
 - b) C şəklində verilən su buxarının qramlarla miqdarının eyni olmasına baxmayaraq nə üçün nisbi rütubətlik sağa doğru azalır?

D

Hiqrometr cihazı

E

Hava su buxarı ilə **doymuş** və ya **doymamış** ola bilər. Müəyyən temperaturda 1 m^3 havada maksimum su buxarı olarsa, doymuş hava, maksimum su buxarı miqdarından az olarsa, doymamış hava adlanır. Havadakı faktiki su buxarını və doyma həddini bilməklə nisbi rütubətliliyi hesablamaq mümkündür. Havanın rütubətliyini ölçmək üçün **hiqrometr** cihazından istifadə edilir. Yer səthindən qalxan su buxarının səthə yaxın hissədə soyuması ilə **duman**, hündürlükdə soyuyub sıxlaşması nəticəsində isə **bulud** əmələ gəlir.

Buludların müxtəlif növləri vardır. **Topa buludlar** (*cumulus*) isti havanın yuxarıya (6000 m) hərəkət edərək soyuması nəticəsində yaranır. Bu səbəbdən topa buludlar daha hündürdə yerləşir. **Laylı buludlar** (*stratus*) isə mülayim havanın qalxaraq nisbətən aşağı hündürlükdə (2000 m) soyumasından yaranır. Göy üzünün buludla örtülmə səviyyəsi **oktas** (buludluluq vahidi) ilə ifadə olunur. Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatının (ÜMT) tərtib etdiyi buludluluq cədvəlində səkkiz oktas müəyyən edilmişdir.

Topa və laylı buludlar

Oktas	0	1	2	3	4	5	6	7	8
Simvol									
Xüsusiyyəti	Aydın	Az buludlu	Səpələnmiş buludlu		Parçalı buludlu			Buludlu	
Şəkli									

5 D şəklinə əsasən sualları cavablandırın

- Hiqrometr cihazındakı iki fərqli rəqəmlər nəyi ifadə edir?
- Cihazın mövcud göstəricisinə görə havanın rütubətliliyi neçədir? Bu hansı hava şəraitinə səbəb ola bilər?
- Cihaza görə havanın rütubətlik sərhədlərini cədvələ qeyd edin.

Quru	Normal	Rütubətli
0-35%		

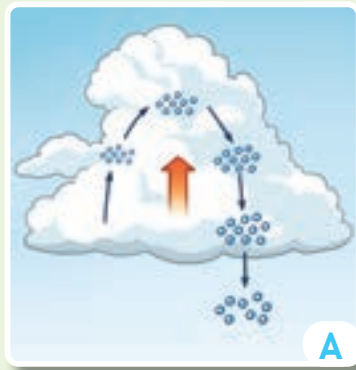
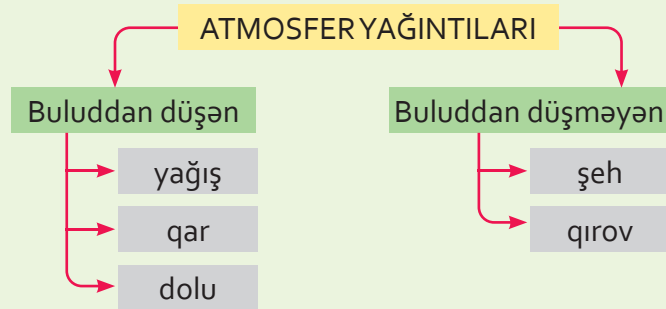
6 E şəklinə və cədvələ əsasən sualları cavablandırın.

- I və II şəkilləri görünüşünə, yerləşdiyi hündürlüyə və hava şəraitinə görə fərqləndirin.
- Topa və laylı buludları cədvəldə verilən hansı səviyyədəki oktas ilə qiymətləndirə bilərsiniz?

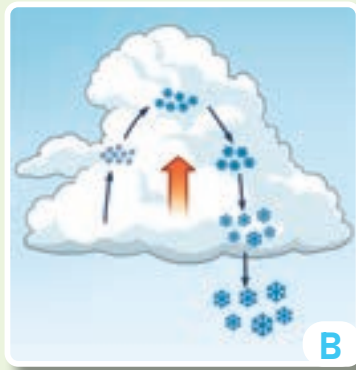
İzahetmə

YAĞINTILAR NECƏ ƏMƏLƏ GƏLİR?

Yağıntılar atmosferdə baş verən əsas hava hadisələrindən biridir. Yağıntıların müxtəlif növləri vardır. Onlar Yer səthində qeyri-bərabər paylanmışdır.

Yağış

Qar

Temperatur 0°C -dən aşağı olduqda havadakı su buxarı donaraq **qar** əmələ gətirir. İsti hava şəraitində su buxarının sürətlə yuxarı qalxaraq mənfi temperaturda donması nəticəsində iri buz dənələri formalaşır. Bu, **dolu** adlanır. Yağışın miqdarı "**yağışölçən**"lə ölçülür və **mm**-lə ifadə olunur.

Temperaturun aşağı düşməsi ilə havadakı su buxarı kondensasiyaya uğrayır. 0°C -yə qədər soyuyan su dampları buludda toplanır. Bu zaman hava su buxarı ilə doyma həddinə çatır. Daha sonra su dampları birləşib böyüyür və ağırlaşaraq **yağış** formasında Yer səthinə düşür.

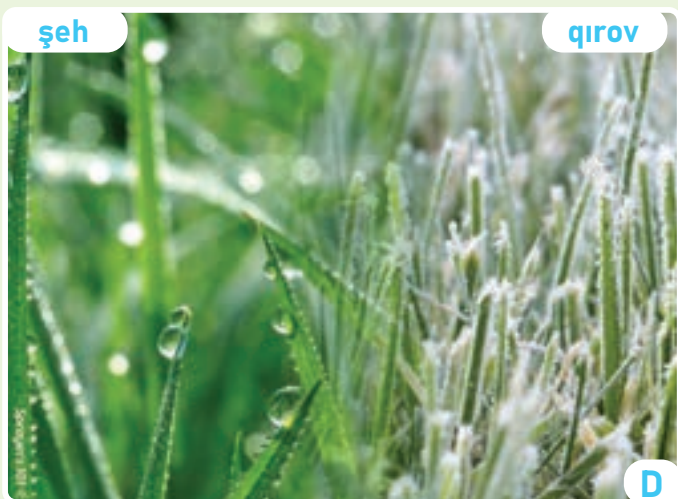
Dolu

Fəaliyyət

- 1 Yağıntının əmələ gəlməsi üçün baş verən prosesləri ardıcılıqla qeyd edin.
kondensasiya, bulud, buxarlanma, yağıntı

1	2	3	4
---	---	---	---

- 2 Buluddan düşən və buluddan düşməyən yağıntılar arasındakı fərq nədir?
- 3 A və B şəkillərini müqayisə edin. Yağış və qar yaranmasına görə necə fərqlənir?
- 4 C şəklinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Şəkildə verilən prosesləri izah edin.
 - b) B və C şəkillərindəki proseslər arasında hansı fərqlər vardır?

Havadakı rütubətin 0°C -dən yuxarı temperatur şəraitində soyuq səthlə təması nəticəsində **şəh** yaranır. Şəh, əsasən, yaz aylarında və səhər vaxtı müşahidə edilir. Havadakı rütubətin 0°C -dən aşağı temperatur şəraitində olan soyuq səthlə təması nəticəsində isə **qırov** yaranır. Qırov, əsasən, payız və qış aylarında müşahidə olunur.

Fərqli məkanlarda müxtəlif yağıntı miqdarı müşahidə edilir. Dağın ətəyindən hündürlüyə doğru yağıntı miqdarı dəyişir. Bu, yağıntının relyefdən asılı olaraq şaquli paylanmasıdır.

Okean və dənizlər üzərindən əsən küləklər hündür relyefə doğru hərəkət edir. Rütubətli hava dağın küləkdöyən yamacından üzə yuxarıya doğru qalxdıqca soyuyur və doyma həddinə çatır. Yağışlar, əsasən, orta dağlıqda yağır və hava rütubətini itirir. Daha sonra quru hava dağı aşaraq digər yamacla üzə aşağıya doğru hərəkət edir və ərazinin quraq olmasına səbəb olur.

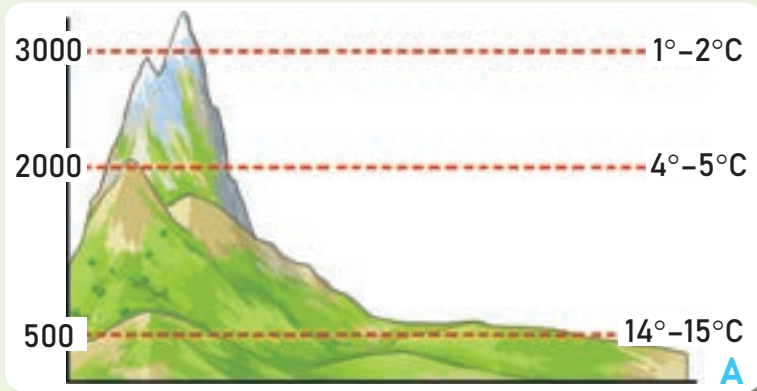
Yağıntının şaquli paylanması

Beləliklə, temperatur kimi yağıntıların miqdarı və mövsümə görə dəyişməsi də məkanda iqlim qurşaqlarını yaradan əsas amildir. Yağıntılar Yer səthində meşə, səhra, çöl və bu kimi müxtəlif zonaların yaranmasına və təbiətin rəngarəng görünüşünə səbəb olur.

- 5 Azər qış ayında isti evdə pəncərədən bayıra baxmaq istədi, lakin həyəti görə bilmədi. Sizcə, Azərin qarşılaşdığı bu hal təbiətdəki hansı prosesə uyğun gəlir?
- 6 Şəkil D-də verilən şəh və qırovu yaranmasına görə fərqləndirin.
- 7 E şəklinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Yağıntının şaquli paylanmasını rəqəmlər üzrə izah edin.
 - b) Dağın yamaclarının fərqli mənzərəsinin səbəbi nə ola bilər? İzah edin.

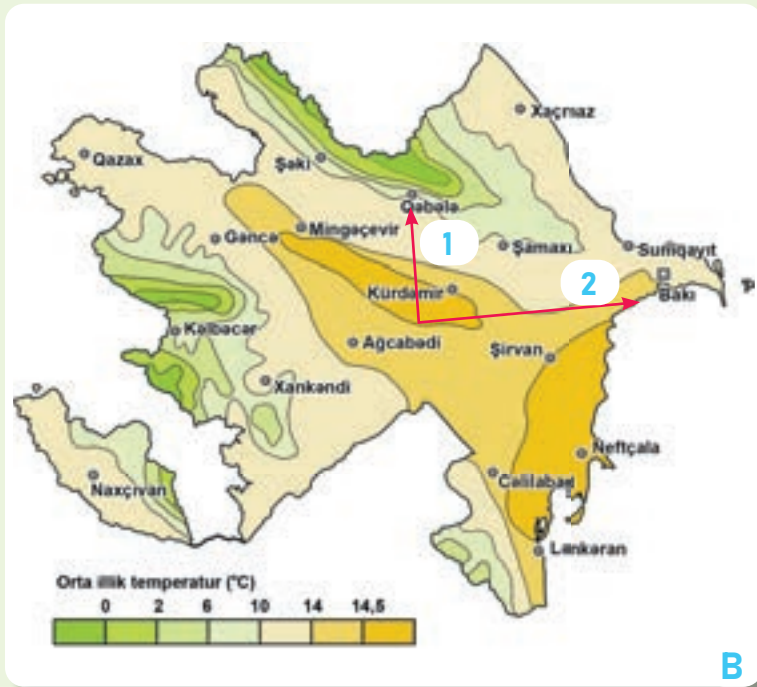
İzahetmə

AZƏRBAYCANDA TEMPERATUR VƏ YAĞINTI NECƏ PAYLANIR?

Azərbaycanda havanın temperaturu və yağıntıların illik miqdarı ərazilər üzrə qeyri-bərabər paylanır. Bu, əsasən, ərazinin relyefindən, hava axınlarının xüsusiyyətindən və Xəzər dənizi sahilində yerləşməsindən asılıdır.

▶ **Böyük Qafqaz dağlarının orta illik temperaturunun şaquli dəyişməsi**

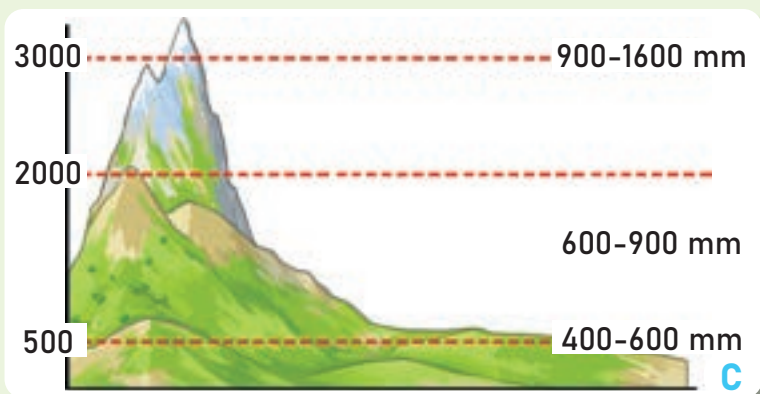
Havanın orta illik temperaturu düzən ərazilərdən dağların zirvəsinə doğru azalmağa başlayır. Məsələn, Kür-Araz ovalığında, Abşeron yarımadasından cənubda yerləşən sahilboyu zonada, Lənkəran ovalığında 14–15°C təşkil edir. Lakin 3000 m-dən yüksək ərazilərdə isə bu, 0–1°C-yə qədər azalır. Xəzər dənizi isə sahilboyu ərazilərdə yayda havanın temperaturunu bir qədər azaldır, qışda da artırır.

Fəaliyyət

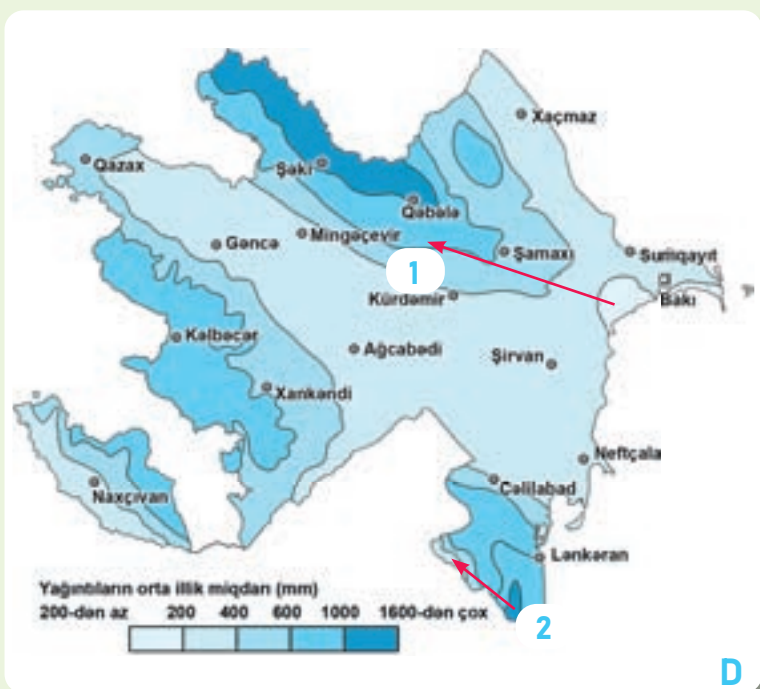
- 1 A təsvirində göstərilən temperaturun şaquli dəyişməsi B xəritəsindəki 1 və 2 rəqəmlərindən hansına uyğun gəlir? Digər bir istiqaməti də siz müəyyən edin.
- 2 B xəritəsinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) 1 və 2-ci istiqamətlər üzrə orta illik temperaturları müəyyən edin.
 - b) Temperatur göstəricilərinə görə məntəqələri qruplaşdırın.
 - c) Sizcə, yaşamaq üçün temperatur baxımından hansı əraziləri seçərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.

10°C-dən kiçik

10°C-dən böyük

Yağıntının şaquli dəyişməsi

Ölkəmizdə yağıntıların illik miqdarı ərazinin relyefi, küləklər və Xəzər dənizinin təsiri ilə formalaşır. Yağıntıların orta illik miqdarı sahilboyu ərazilərdən qərbə və düzən ərazilərdən dağlara doğru tədricən artır. Dağlarda yağıntılar müəyyən yüksəkliyə qədər artır, sonra isə tədricən azalır.

Yağıntıların əsas hissəsi dağlarda yaz və yayın əvvəlində, düzənliklərdə yaz və payız, Lənkəranda isə payız aylarında düşür. Ən az yağıntı Abşeron yarımadası və Qobustanın cənub-şərqinə (150-200 mm), ən çox yağıntı isə Talış dağlarının ətəklərinə (1700-1800 mm) düşür. Talış dağlarında yüksəkliyə doğru yağıntıların miqdarı azalır. Kür-Araz və Samur-Dəvəçi ovalıqlarına, Naxçıvanın Arazboyu zonasına 200-400 mm, Böyük Qafqazın cənubuna, dağətəyi zonalara 300-400 mm, orta dağlığa isə 1300 mm-ə qədər yağıntı düşür. Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq sahələrində və Zəngəzur dağlarında yağıntıların miqdarı 600-900 mm-ə qədər artır.

3 D xəritəsinə əsasən sualları cavablandırın.

- Ən az yağıntı düşən ərazini müəyyən edin.
- Orta illik yağıntı 1 və 2-ci istiqamətlər üzrə necə dəyişir?
- Yağıntıların hündürlüyə doğru artmasının səbəbi nədir?

4 Lənkəran rayonunun orta illik yağıntı cədvəlinə əsasən qrafik qurun.

Aylar üzrə	Y	F	M	A	M	İ	İ	A	S	O	N	D	İllik
Orta illik yağıntı (mm)	60	50	110	60	10	80	20	50	190	230	140	60	1130

LAYİHƏ

* Hava şəraitinə aid olan ölçmə alətlərinin hazırlanması. Məsələn: yağışölçən, flüger, anemometr. Səh. 25-də verilən bu alətlərin hazırlanma qaydalarından istifadə edə bilərsiniz.

Dərinləşdirmə

HAVA MƏLUMATLARINI HARADAN ƏLDƏ EDİRİK?

A

Mobil proqnoz

Meteoroloji stansiya müxtəlif atmosfer hadisələrini, eləcə də hava ilə bağlı dəyişiklikləri müşahidə etmək, ölçmək və qeyd etmək üçün avadanlıqlarla təchiz olunmuş obyekt və ya yerdir. Burada yerdən müəyyən hündürlükdə yerləşən qoruyucu qutunun xüsusi əhəmiyyəti vardır.

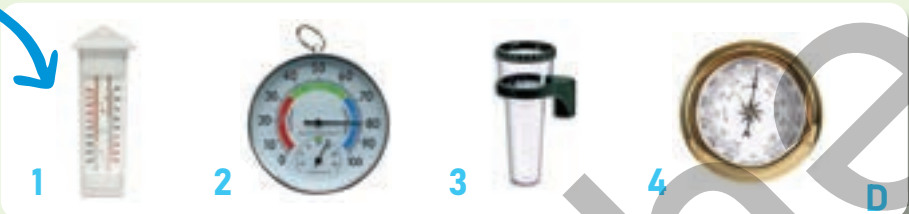
C

B

Meteoroloji stansiya

Stivenson qutusu hava alətləri ilə təchiz olunmuş qapalı ağ qutudur. Bu qutunun əsas məqsədi ölçmə alətləri üçün standartlaşdırılmış mühit təmin etməkdir. Burada alətlər günəş işığından, yağıntıdan və digər ətraf mühit faktorlarından qorunur, onların daha dəqiq, etibarlı ölçülməsini təmin edir.

1

2

3

4

D

Fəaliyyət

- 1 A və B şəkillərinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Mobil telefonda hava proqnozuna nəzər yetirin. Orada hava şəraitinə aid hansı məlumatları görə bilərsiniz?
 - b) Həmin hava məlumatları haradan əldə edilir?
 - c) B şəklindəki meteoroloji stansiyaların oxşarını görmüsünüzmü?
- 2 C və D şəkillərinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Stivenson qutusunun hansı xüsusiyyətlərini söyləyə bilərsiniz?
 - b) D şəklindəki alətləri adlandırın.
 - c) D şəklindəki hansı alət Stivenson qutusunda yerləşdirilmir?

Dəyərləndirmə

Çöl tədqiqatının aparılması metodlarından istifadə edərək boşluqları doldurun və tədqiqat aparın.

1. Tədqiqat sualı: "Bu gün hava şəraiti necədir?" /

2. Tədqiqat planı: "Məkan: Meteoroloji stansiyamız" /

Alətlər:.....Plan:.....Təhlükəsizlik:.....

3. Məlumatın toplanması. Alətlərdən istifadə, havaya aid sorğu anketi, müsahibə, plan və xəritə

4. Məlumatın təhlili. Mətn, riyazi, qrafik

5. Tədqiqat nəticələrinin təqdimatı. Hava şəraitinə aid statistik məlumatların qısa təqdim olunması

Meteoroloji stansiyada istifadə olunan bəzi alətlərin sadə hazırlanma qaydaları:

Yağışölçən

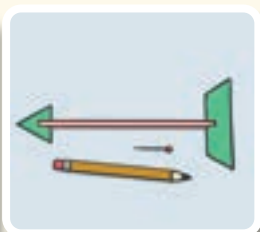
1. Plastik qabın üst hissəsini kəsin və üst hissəni tərs çevirərək qaba yapışdırın.
2. Qab üzərində xətkəş və markerlə ölçü vahidləri çəkin.
3. Plastik qabı tarazılığını itirməməsi üçün kiçik daşlarla doldurun və yağış suyu toplaya biləcəyi yerə qoyun.

Anemometr

1. İki ədəd karton stəkanı tərs formada nazik çöplərin iki tərəfinə keçirin.
2. Daha sonra 4 ədəd stəkanı çöplərlə birlikdə kəşşən formada qələmə iynə ilə sancın.
3. Anemometri plastik boşqaba sancaraq oturacaq hissəsini hazırlayın.

Flüger

1. Nazik çöpü ox formasında hazırlayın.
2. Hazırlanan oxu bir qələm üzərinə nazik iynə ilə sancın.
3. Flügeri plastik boşqaba sancaraq oturacaq hissəsini hazırlayın.

Buludluq

1. A4 kağızı üzərində 8 düzbucaqlı çəkin.
2. Həmin düzbucaqları arxa tərəfi görünə biləcək formada kəsin.
3. Kağızla səmaya baxaraq göyün buludla örtülü olduğunu müəyyən edə bilərsiniz.

Meteoroloji stansiya alətləriniz hazırdır.

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ TAPŞIRIQLAR

1. Hava proqnozuna uyğun gələn bəndi seçin.

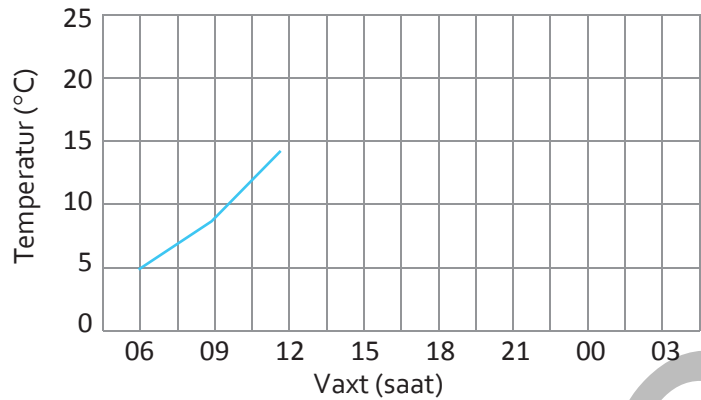
- a) Qısa vaxtda havanın müşahidə edilən vəziyyətidir.
- b) Müəyyən vaxtda hava şəraitinin kəskin dəyişməsidir.
- c) Hər hansı bir ərazinin hava şəraitinə aid məlumatlar toplusudur.
- d) Günəşdən gələn enerjinin ümumi miqdarıdır.

2. Ekstremal hava şəraitini müəyyən edin.

- a) Yağış b) Külək c) Qar d) Dolu

3. Cədvələ əsasən sualları cavablandırın

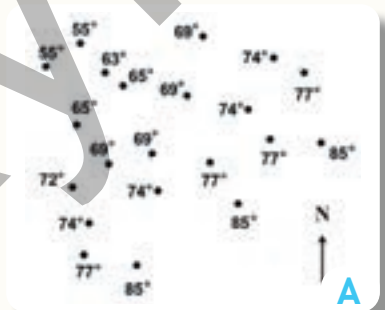
Saat	Temperatur (°C)
06:00	5
09:00	9
12:00	15
15:00	22
18:00	18
21:00	15
00:00	12
03:00	9

- a) Cədvəldə verilən məlumatlara görə qrafiki tamamlayın.
- b) Gün ərzində temperaturun maksimum və minimum olduğu vaxtları müəyyən edin.
- c) Orta sutkalıq (günlük) temperaturu hesablayın.

4. A təsvirinə əsaslanaraq sualları cavablandırın.

- a) Təsvirdə verilən məntəqələrin temperaturunu birləşdirin.
- b) Təsvirdəki temperatur dərəcələri hansı şkala ilə verilmişdir: Selsi, yoxsa Ferenheytlə? Fikrinizi əsaslandırın.
- c) Təsvirdə eyni rəqəmləri birləşdirsək, alınan xətt necə adlanır?
- d) Təsvirə görə hansı istiqamətlər üzrə temperatur aşağı düşür?
- e) Sizcə, hansı məntəqələrdə yüksək və alçaq təzyiq yarana bilər?

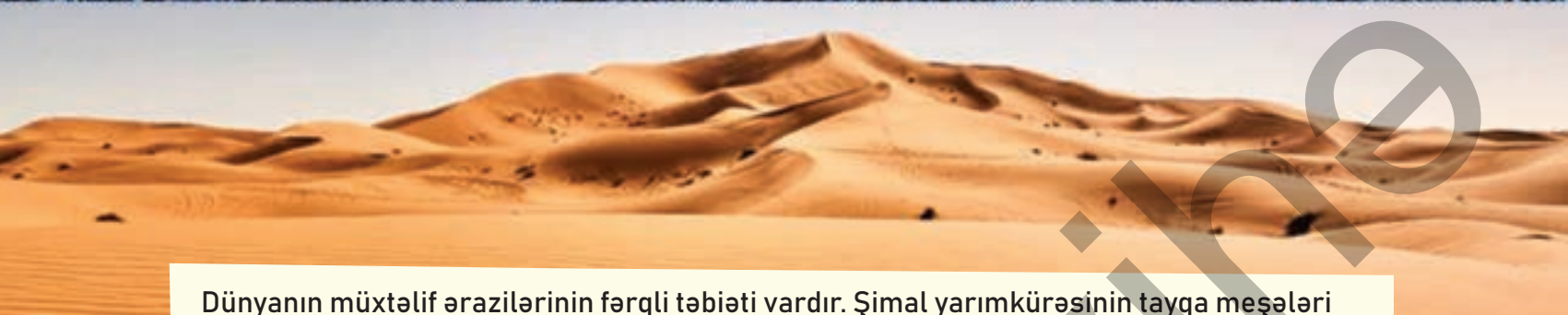

BÖLMƏ

5

İQLİM

Təbii mənzərəsinə görə məkan necə fərqlənir?

Dünyanın müxtəlif ərazilərinin fərqli təbiəti vardır. Şimal yarımkürəsinin tayqa meşələri ilə səhralar belə fərqli təbii mənzərələrə nümunədir. Tayqa meşələrində soyuq hava, donmuş torpaq, iynəyarpaqlı meşələr və unikal vəhşi təbiət əraziyə xüsusi gözəllik verir. Səhralarda isə isti və quru havaya, qum təpələrinə, zəif bitki və heyvanlar aləminə rast gəlirik.

- Şəkillər arasında hansı fərqləri görürsünüz?
- Məkanda belə təbii mənzərələr nədən asılıdır?
- Başqa hansı təbii mənzərələri tanıyırsınız?
- Ölkəmizdə olan təbii mənzərələrə aid hansı nümunələri göstərə bilərsiniz?

5.1 MƏKANDA İQLİM

Dərsə başlarkən

Oymyakonun coğrafi mövqeyi

Oymyakonda torpaq donmuş vəziyyətdə olduğu üçün nəqliyyat vasitələrinin hərəkətində çətinliklər yaranır. Gecələr avtomobillər işlək vəziyyətdə saxlanılmadıqda benzin donur. Bu isə insanların aylarla avtomobillərdən məhrum olması deməkdir.

Dünyada qeyri-adi hava şəraitinə görə fərqlənən ərazilər vardır. Rusiyanın Saxa Respublikasında yerləşən Oymyakon belə ərazilərdən biridir. Bu ərazi İndigirka çayı boyunca yerləşən, təxminən 500 nəfər əhalisi olan yaşayış məntəqəsidir. "Oymyakon" adı bölgədəki yerli evenk xalqının danışdığı evenk dilindən götürülmüşdür. Burada "oy" sözü "çay" deməkdir. Buna görə Oymyakon "suyun donmadığı yer" mənasını bildirir.

Oymyakon qışın orta illik temperaturuna görə Yer kürəsində ən soyuq daimi yaşayış məskənidir. Soyuq hava şəraiti insanların gündəlik iş həyatına təsir göstərir. Belə ki, onlar iki həftə işləyir və iki həftə də istirahət edirlər. Oymyakonun qaz, neft və almaz kimi zəngin ehtiyatları olsa da, burada insanların iş yerləri məhduddur. İşçilər, əsasən, neft-qaz sənayesi, restoran, market və s. xidmət sahələrində işləyirlər.

Oymyakon şəhəri

Fəaliyyət

- 1 A xəritəsinə və B şəklinə görə sualları cavablandırın.
 - a) Oymyakon hansı qitə və yarımkürələrdə yerləşir?
 - b) B şəklində verilən obyektin əhəmiyyəti nədir?
 - c) Oymyakon təbiətinin hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir?
- 2 C şəklinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Şəkildə nə təsvir edilmişdir?
 - b) Şəhərin hava şəraiti haqqında nə deyə bilərsiniz?
 - c) Oymyakonun iqliminin soyuq olmasının səbəbi nədir?

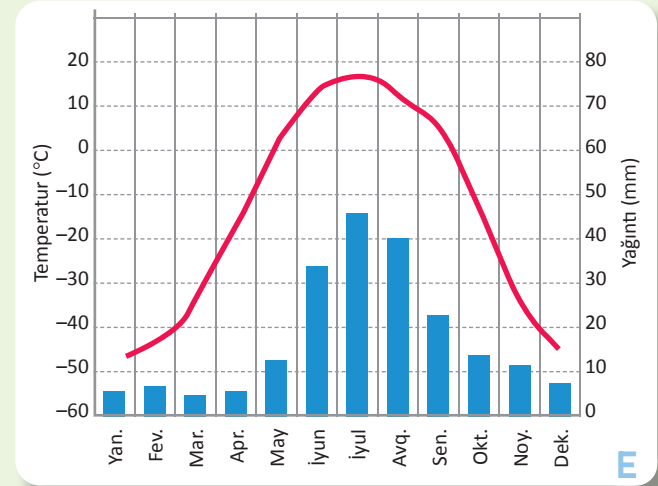
Oymyakonun relyefi

Yanvar ayının orta temperaturu -50°C -yə qədər aşağı düşür. Dünya üzrə Şimal yarımkürəsinin ən aşağı temperaturu ($-71,2^{\circ}\text{C}$) Oymyakonda qeydə alınmışdır. Yay ayları qısa və sərindir. Ən isti ay olan iyulun orta temperaturu 15°C – 20°C arasında dəyişir.

Havaya atılan su

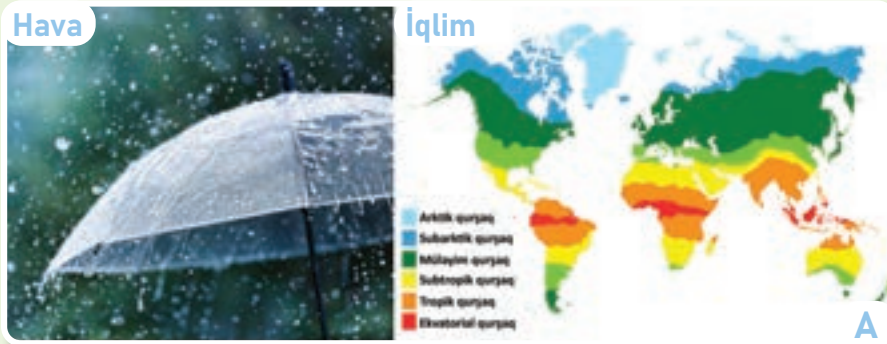
Oymyakon qütbətrafi enliklərdə yerləşir və zəif günəş enerjisi alır. Oymyakon çay dərəsində yerləşir və dağlarla əhatə olunur. Relyef hamar və nisbətən hündür ərazilərdən ibarətdir. Şimaldan gələn soyuq hava kütlələri bu dərələrə daxil olaraq havanın temperaturunun kəskin aşağı düşməsinə səbəb olur. Beləliklə, soyuq iqlim yaranır.

Oymyakonun iqlim qrafiki

Bölgənin bütün qeyri-adi xüsusiyyətləri həm də onun sərt iqlimə sahib olması ilə bağlıdır.

- D şəklini təhlil edin. Şəklə və mətnə əsasən Oymyakonun Şimal yarımkürəsində ən soyuq ərazi olmasında relyefin rolu nə ola bilər?
- E qrafikini təhlil edib sualları cavablandırın.
 - Oymyakonun ən isti və ən soyuq ayları hansılardır?
 - Ən çox yağıntı düşən fəslə müəyyən edin.
- F şəklini şərh edin. Sizcə, şəkildə hansı proses baş verir? Uyğun cavabı bəndlərdən seçin.
 - Buxarlanma
 - Kondensasiya
 - Ərimə
 - Rütubətlik
 - Sublimasiya
 - Yağışın əmələgəlməsi

Hava və iqlim bənzər anlayışlardır. Lakin onlar arasında fərqlər də vardır. Hava şəraiti dəyişkəndir. Havanın elementləri gün, ay və fəsil boyu dəyişə bilər. Hava atmosferin lokal əraziyə məxsus qısa müddətdə müşahidə edilən vəziyyətidir.

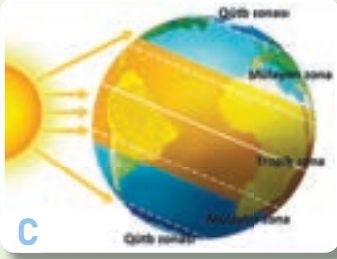
İqlim hava göstəricilərinin uzun illər təkrarlanması rejimidir. İqlim hava elementlərinin orta çoxillik göstəricilərinə əsasən müəyyən edilir. Məsələn, Quba rayonunda ilin bütün fəsilləri yağıntılıdır. Qışda hava soyuq, yayda isə isti olur. Bu hava şəraiti hər il təkrarlanır və iqlimi əmələ gətirir.

İqlim əmələgətirən amillər

Fəaliyyət

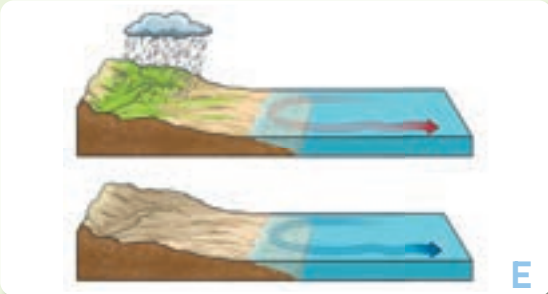
- 1 A şəklinə və mətnə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Şəkildə hava və iqlimi fərqləndirən hansı xüsusiyyətlər təsvir edilmişdir?
 - b) Mətnə qeyd olunan "havanın elementləri" ifadəsi nəyi ifadə edir?
 - c) Hava və iqlimi fərqləndirən iki xüsusiyyəti qeyd edin.
- 2 B şəklinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Şəkli təsvir edin.
 - b) Şəkildəki təbii mənzərələrin yaranmasının səbəbləri nə ola bilər?
 - c) Şəkildə verilən amillər iqlimə necə təsir edir?

Yerdə istiliyin paylanması

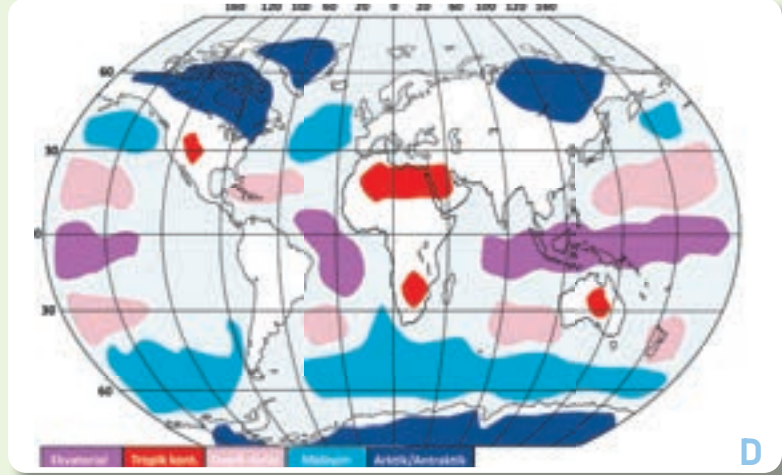
İqlimə təsirinə görə ikinci əsas amil **hava kütlələridir**. Troposferdəki müəyyən temperatur və rütubətli olan hava axınları hava kütlələri adlanır. Hava kütlələri quru və su səthi üzərində formalaşdığı üçün dəniz və kontinental hava kütlələrinə ayrılır. Dəniz havası rütubətli, kontinental hava isə quru olur. Hava kütlələri ərazidə iqlimi formalaşdırır.

Ekvatorial h.k	İsti və rütubətli
Tropik h.k	İsti və quru
Mülayim h.k	Rütubətli
Arktik/Antarktik h.k	Şaxtalı və quru

Okean cərəyanları

Coğrafi enlik ən mühüm iqlim əmələgətirən amildir. Yer kürəsinin formasından asılı olaraq Günəş enerjisi ekvatorun qütblərə doğru enliklər üzrə qeyri-bərabər paylanır. Ekvator və ona yaxın ərazilər daha çox istilik aldığına görə temperatur yüksək olur. Qütblərə doğru getdikcə Günəş istiliyi azalır və nəticədə havanın temperaturu aşağı düşür. Günəş istiliyinin Yer səthində qeyri-bərabər paylanması **iqlim qurşaqlarını** yaradır. Əsas iqlim qurşaqları ekvatorial, tropik, mülayim və qütb qurşaqlarıdır.

Hava kütlələri

İqlimə təsir edən amillərdən biri də ərazinin **relyefidir**. Hündürlük artdıqca havanın temperaturu və yağıntıların miqdarı dəyişir. Su və qurunun **istilik tutumunun** müxtəlif olması da iqlimə təsir edir. Su gec qızır və gec soyuyur, quru isə tez qızır və tez soyuyur.

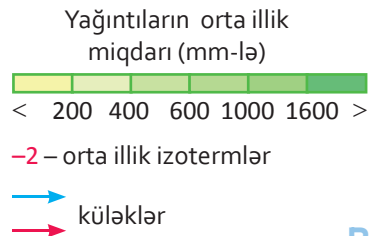
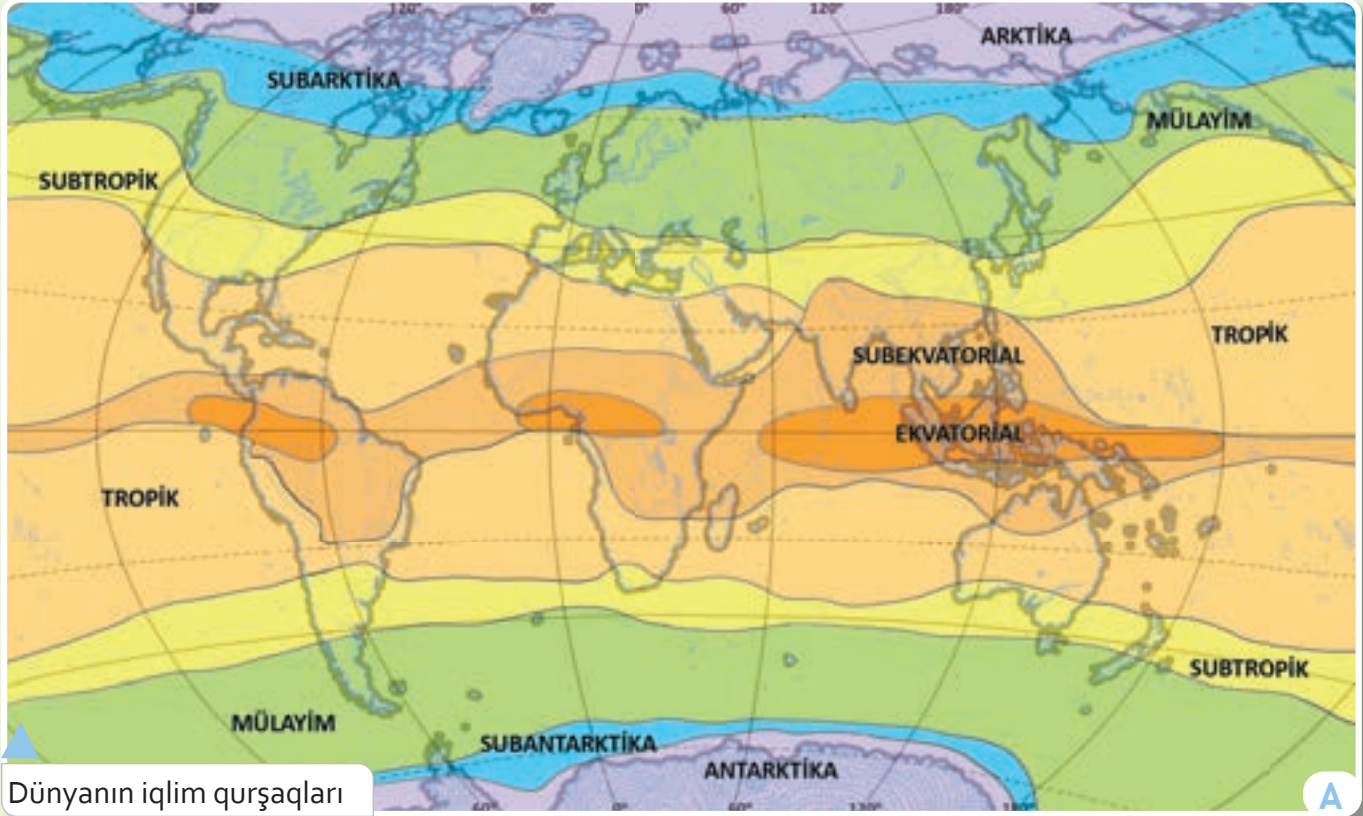
İqlimi yaradan digər amil **okean cərəyanlarıdır**. Hava kütlələri su kütlələrinin üfüqi yerdəyişməsinə səbəb olur. Bu zaman isti və soyuq su axınları olan okean cərəyanları yaranır. Bu axınlar sahilboyu ərazilərin iqliminin formalaşmasına təsir edir.

- 3 C və D şəkillərinə əsasən suallara cavab verin.
- Hansı enliklər daha çox Günəş enerjisi alır?
 - Hava kütlələrinin formalaşmasında Günəş enerjisinin rolu nədir?
 - Dünyada müxtəlif hava kütlələrinin olmasının səbəbləri nədir?
- 4 E şəklinə əsasən sualları cavablandırın.
- Şəkli təsvir edin.
 - Nə üçün okean cərəyanları müxtəlif temperaturda olur?
 - İsti və soyuq okean cərəyanları sahilboyu ərazilərdə iqlimin yaranmasına necə təsir göstərir?

İzahetmə

İQLİM QURŞAQLARI NƏDİR?

İqlim qurşaqları oxşar iqlim xüsusiyyətləri olan və enlik boyu uzanan böyük ərazilərdir. Onlar müxtəlif iqlim əmələgətirən amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır. Yer kürəsinin 7 əsas və 6 keçid iqlim qurşağı mövcuddur. Onlar Şimal və Cənub yarımkürələrində təkrarlanır.

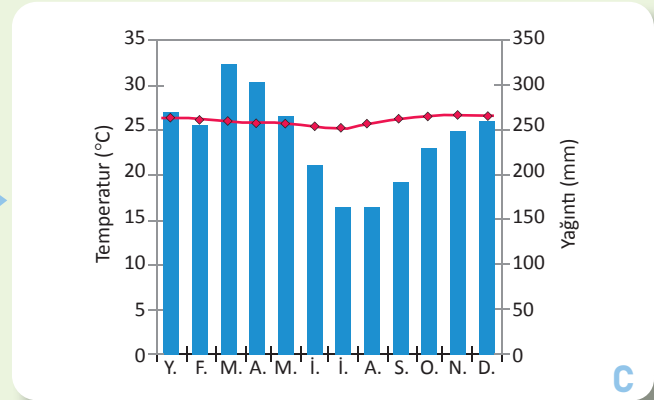
İqlim qurşaqlarının xüsusiyyətlərini fərqləndirmək üçün iqlim göstəricilərindən, iqlim xəritələrindən və iqlim diaqramlarından istifadə olunur.

Qarabağ yaylasının iqlim xəritəsi

Fəaliyyət

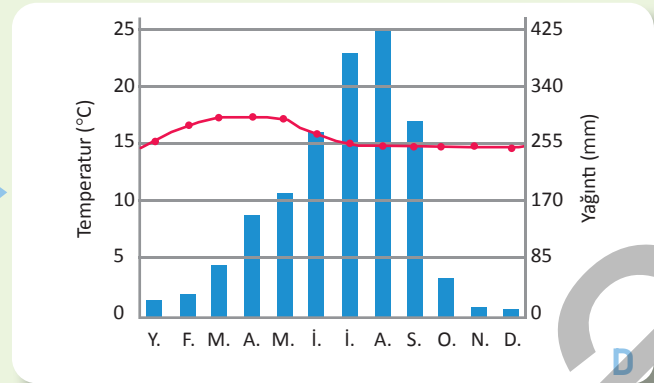
- 1 A xəritəsinə və mətnə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) İqlim qurşaqları nə üçün meridianlar üzrə paylanmamışdır?
 - b) İqlim qurşaqları hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir?
 - c) Xəritədə hansı qurşaqlar tam zolaq təşkil etmir?
- 2 B xəritəsinə görə sualları cavablandırın.
 - a) Xəritədə hansı iqlim göstəriciləri təsvir edilmişdir?
 - b) Temperaturun ərazi üzrə paylanması hansı qanunauyğunluq vardır?
 - c) Xəritə üzrə yağıntılar necə paylanmışdır?

1. Ekvatorial iqlim qurşağı. İlboyu yüksək temperatur, bol yağıntı və yüksək rütubət (80%-dən çox) bu qurşaq üçün xarakterikdir. Gecə və gündüz arasında temperatur fərqi nisbətən aşağıdır. Burada fəsil dəyişkənliyi baş vermir. İstilik və rütubətin çoxluğuna görə zəngin bitki örtüyü və heyvanlar aləmi yaranmışdır.

Peru (İkitos)

2. Subekvatorial iqlim qurşağı. Keçid iqlim qurşağıdır. Özünəməxsus hava kütlələri yoxdur. Ona görə burada yayda ekvatorial, qışda isə tropik hava kütlələri hakimdir. Yağıntıların miqdarı fəsilərə görə dəyişir. Subekvatorial qurşaqda savanna və hündür otlar yayılmışdır.

Efiopiya (Əddis-Əbəbə)

3 C şəkil və qrafikinə əsasən sualları cavablandırın.

- Şəkilə nə təsvir edilib və bu mənzərənin yaranma səbəbi nədir?
- Qrafikdə temperatur və yağıntılar ilboyu necə dəyişir?
- Ekvatorial iqlim qurşağının illik yağıntı miqdarını hesablayın.

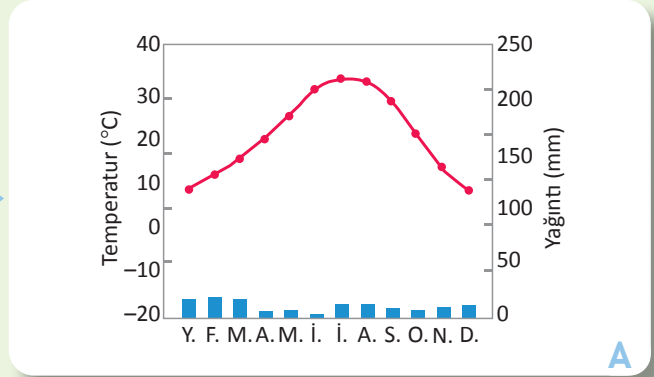
4 D şəkil və qrafikinə əsasən sualları cavablandırın.

- D şəkli C şəklindən necə fərqlənir?
- Qrafikə görə ilboyu yay və qış temperaturları arasındakı fərq necə dəyişmişdir?
- Qrafikə əsasən bol yağıntılı mövsümü müəyyən edin.
- Subekvatorial iqlim qurşağında ilboyu düşən yağıntıların miqdarını hesablayın.

İzahetmə

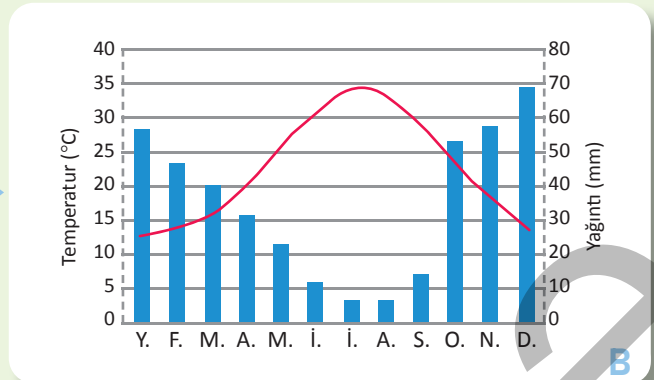
İQLİM QURŞAQLARI NECƏ PAYLANIR?

3. Tropik iqlim qurşağı. Bu qurşaq üçün az yağıntı, yüksək temperatur və quraq hava şəraiti (rütubətliklik 10-30%) xarakterikdir. Bitki örtüyü seyrəkdir. Əsasən, tikanlı və dərin kök sistemi olan bitkilər yayılmışdır.

ABŞ (Nevada)

4. Subtropik iqlim qurşağı. Keçid iqlim qurşağıdır. Yayda tropik, qışda isə mülayim hava kütlələrinin təsiri altındadır. Burada fəsilər aydın müşahidə edilir. Yay aylarında isti və quru, qış aylarında isə mülayim və rütubətli hava şəraiti üstünlük təşkil edir. Subtropik qurşaqda bitki örtüyü müxtəlifdir. Bu zonada enliyarpaqlı ağaclar və kolları üstünlük təşkil edir.

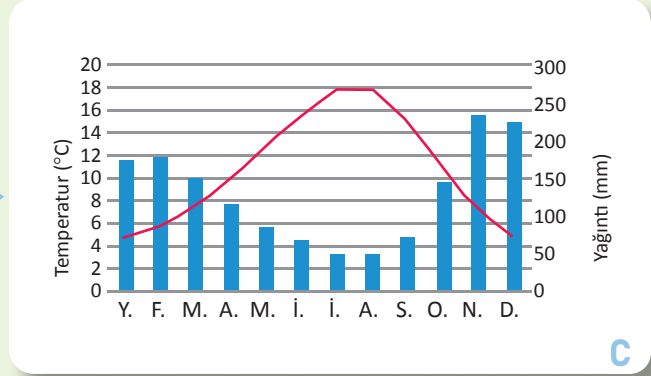

Yunanıstan (Afina)

Fəaliyyət

- 1 A şəkil və qrafikinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Qrafikdə temperatur və yağıntılar ilboyu necə dəyişir?
 - b) Tropik iqlim qurşağının canlıları haqqında nə deyə bilərsiniz?
- 2 B şəkil və qrafikinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) A və B şəklindəki ölkələrin coğrafi mövqeyini və iqlim qurşaqlarını müəyyən edin.
 - b) Qrafikə görə ilboyu yay və qış temperaturları arasındakı fərq necə dəyişir?
 - c) B qrafiki ilə səh. 33-də verilən D qrafiki arasında hansı fərqlər vardır?
 - d) A və B-dəki qrafiklərə görə yağıntıların ilboyu necə paylanmasını müəyyən edin.

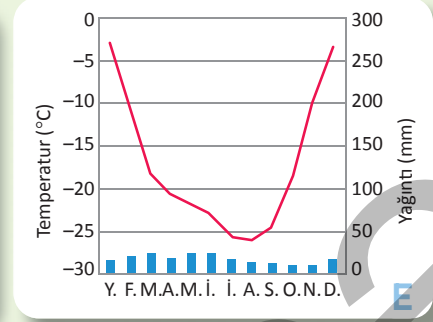
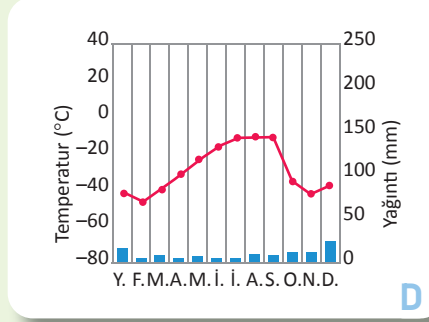
5. Mülayim iqlim qurşağı. Şimal yarımkürəsində mülayim qurşaq geniş ərazini əhatə edir. Bu qurşaqda ilboyu mülayim hava hakimdir. Bütün fəsilər aydın müşahidə olunur və onlar arasındakı temperatur fərqləri böyükdür. Belə ki, yayı isti, qışı soyuq olur. Yağıntılar, əsasən, ilin soyuq dövründə düşür.

Kanada (Vankuver)

6. Subarktika iqlim qurşağı. Yay aylarında mülayim, qış aylarında isə arktik hava kütlələrinin təsirinə məruz qalır. Yay ayının temperaturu nisbətən yüksək, qışda isə kəskin azalır. Yağıntılar, əsasən, yay aylarında düşür. Bu qurşaq bataqlıq ərazilərin çoxluğu ilə fərqlənir. Cənub yarımkürəsində bu qurşaq Subantarktika adlanır.

7. Arktik iqlim qurşağı. Qurşaq çox soyuq temperatur, az yağıntı və səthin buzla örtülü olması ilə fərqlənir. Yağıntılar qar şəklində düşür. Cənub yarımkürəsində isə Antarktika qurşağı yerləşir. Antarktika Arktik iqlim qurşağına nisbətən soyuqdur.

Qrenlandiya (Eystmit)

Antarktida (Mak-Merdo)

3 C şəkil və qrafikinə əsasən sualları cavablandırın.

- Şəkiləki ölkənin coğrafi mövqeyini və iqlim qurşaqlarını müəyyən edin.
- Qrafikdə temperatur və yağıntılar ilboyu necə dəyişir?
- Mülayim qurşaq ilə ekvatorial qurşaqda fəsilələr necə fərqlənir?

4 D xəritəsi və D, E qrafiklərinə əsasən sualları cavablandırın.

- C və D qrafiklərinə görə temperaturun ilboyu paylanması necə fərqlənir?
- E qrafikinin illik temperatur gedişinin digər qrafiklərdən fərqli olmasının səbəbi nədir? Fikrinizi əsaslandırın.

İzahetmə

AZƏRBAYCANDA İQLİM NECƏDİR?

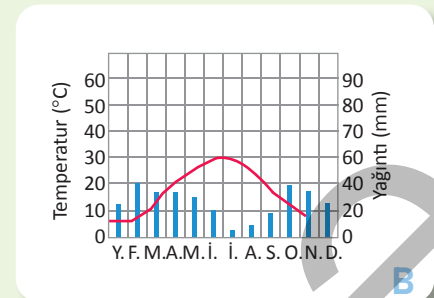
Azərbaycanın ərazisi Şimal yarımkürəsinin orta enliklərində yerləşir. Coğrafi mövqeyi ölkənin bol günəş enerjisi almasına səbəb olur. Azərbaycan, əsasən, subtropik, qismən mülayim iqlim qurşaqlarında yerləşir. Ölkənin Xəzər dənizinin sahilində yerləşməsi, müxtəlif istiqamətlərdən buraya daxil olan hava kütlələri və relyefin müxtəlifliyi onun iqliminin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Bütün bu amillər ölkədə 4 əsas iqlim tipinin yaranmasına səbəb olur.

1. Yarım səhra və quru çöl iqlimi. Xəzər sahillərindən 600-800 m hündürlüyə qədər yayılmışdır. Əsasən, Kür-Araz ovalığı, Abşeron yarımadası, Samur-Dəvəçi ovalığı, Acınohur-Ceyrançöl alçaqdağlığı və Naxçıvanın Arazboyu düzənlikləri üçün xarakterikdir. Ölkə ərazisinin təxminən 50%-i bu iqlim tipinin payına düşür. Yay ayları isti və quraq, qış isə mülayim keçir. Yağıntının orta illik miqdarı azdır.

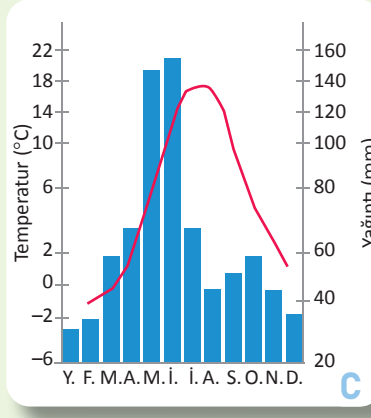
Şirvan düzü

Şirvan düzünün iqlim qrafiki

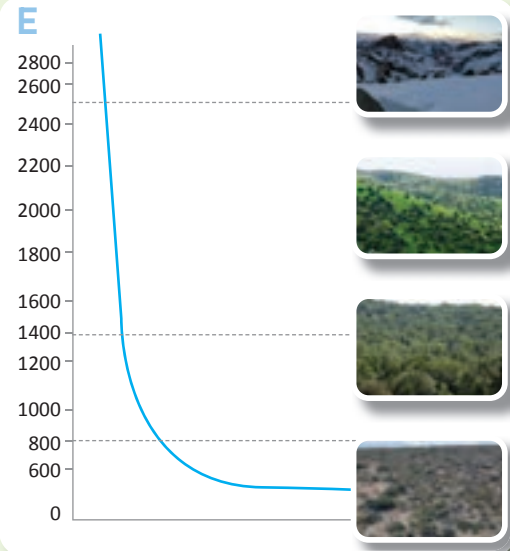
Fəaliyyət

- 1 Azərbaycanın iqlim xəritəsinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Azərbaycanın coğrafi mövqeyi ilə səh. 32-dəki A xəritəsi arasında hansı əlaqə vardır?
 - b) Azərbaycanda iqlim tiplərinin müxtəlifliyi hansı amillərdən asılıdır?
 - c) Ölkədə iqlim tiplərini onların yayıldığı sahənin azalması ardıcılığı ilə sıralayın.
- 2 B qrafikinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Xəritədə Şirvan düzünün iqlim tipini müəyyən edin.
 - b) Düzənlik ərazisinin nisbi rütubətliyi hansı fəsilərdə yüksək olur?
 - c) B şəklindəki təbiət mənzərəsi hansı ərazilərə yayılmışdır?

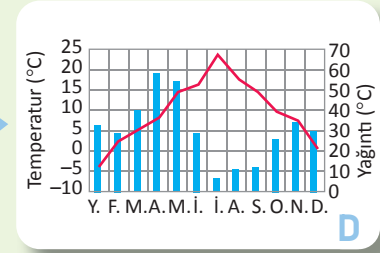
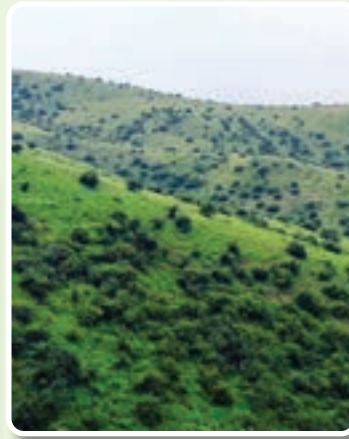

Göygöl rayonunun iqlim qrafiki

3. Soyuq iqlim. Ölkəmizin, əsasən, 1400-2700 m hündürlükdə orta və yüksək dağlıq əraziləri üçün xarakterikdir. Yay ayları sərin, qışı isə soyuq keçir.

Hündürlüyə doğru təbii mənzərənin dəyişməsi

Şahbuz rayonunun iqlim qrafiki

4. Dağ-tundra iqlimi. Yüksək dağlıq ərazilər (2700 m-dən çox) üçün xarakterikdir. Burada yay mülayim, qışı isə şaxtalı keçir. Buna görə dağ zirvələri çoxillik qar və buzlaqlarla örtülür. Azərbaycanın iqlim şəraiti təbiətin müxtəlifliyinə səbəb olur. Bu, iqtisadiyyatın inkişafına və insanların həyatına müsbət təsir edir. İqlimin müxtəlif olması burada çoxlu sayda təsərrüfat sahələrinin yaranmasına səbəb olur.

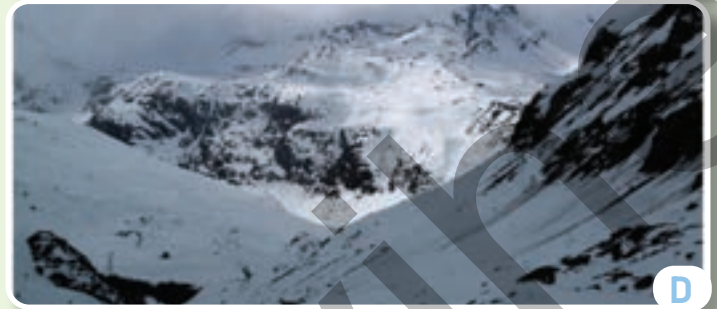
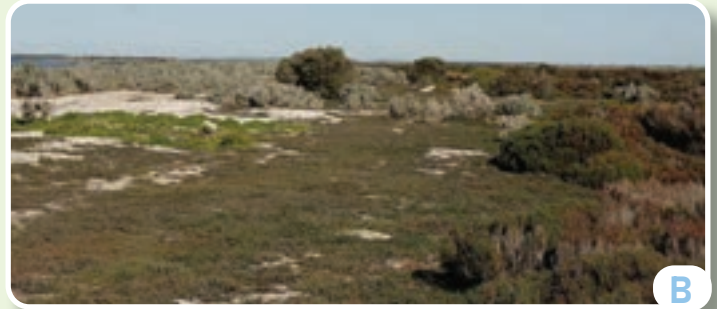
- 3** C və D qrafiklərinə və mətnə əsasən sualları cavablandırın.
- Mülayim isti və soyuq iqlim qrafiklərini müqayisə edin.
 - Qrafiklərə görə hansı rayona daha çox yağıntı düşür?
 - Sizcə, yayı soyuq və qışı şaxtalı keçən iqlim tipində, əsasən, hansı növ yağıntı müşahidə edilir? Fikrinizi izah edin.
- 4** E təsvirinə əsasən sualları cavablandırın.
- Hündürlükdən asılı olaraq iqlim tiplərinə aid nələr dəyişmişdir?
 - İqlimin müxtəlifliyi ilə bitki örtüyü arasında necə əlaqə vardır?
- 5** Sizcə, Azərbaycan subtropik və mülayim deyil, ekvatorial iqlim qurşağında yerləşmiş olsaydı, ölkənin ümumi mənzərəsi necə dəyişərdi?

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı

Şaquli istiqamətdə orta illik temperatur $+14^{\circ}\text{C}$ -dən 0°C yə qədər azalır. Yağıntılarda orta illik miqdarı isə 100 mm-dən 1200 mm-ə qədər artır. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının relyefi, müxtəlif istiqamətlərdə uzanan dağ yamaqları hava kütlələrinin istiqamətini tez-tez dəyişir. Belə ki, şimaldan gələn quru soyuq hava kütlələrinin əraziyə birbaşa daxil olmasının qarşısını alır. Burada sahilboyu, düzən, dağətəyi ərazidə, əsasən, şimal-qərb və şərq küləkləri, dağlıq hissələrdə isə cənub-qərb və şimal-şərq küləkləri üstünlük təşkil edir. Küləyin orta illik sürəti 5 m/san müşahidə edilsə də, bəzən sürəti 10 m/san-dən çox olur.

Azərbaycanda müxtəlif iqlim tipləri müşahidə edilir. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı belə ərazilərdən biridir. Bu ərazi Xəzər sahillərindən başlayaraq mütləq hündürlüyü 4466 m olan Bazardüzü zirvəsinə qədər ucalır. Ona görə də Böyük Qafqazda düzənliklərdən yüksək dağlığa doğru ardıcılıqla yarımsəhra və quru çöl, mülayim isti, soyuq və dağ-tundra iqlim tiplərinə rast gəlinir.

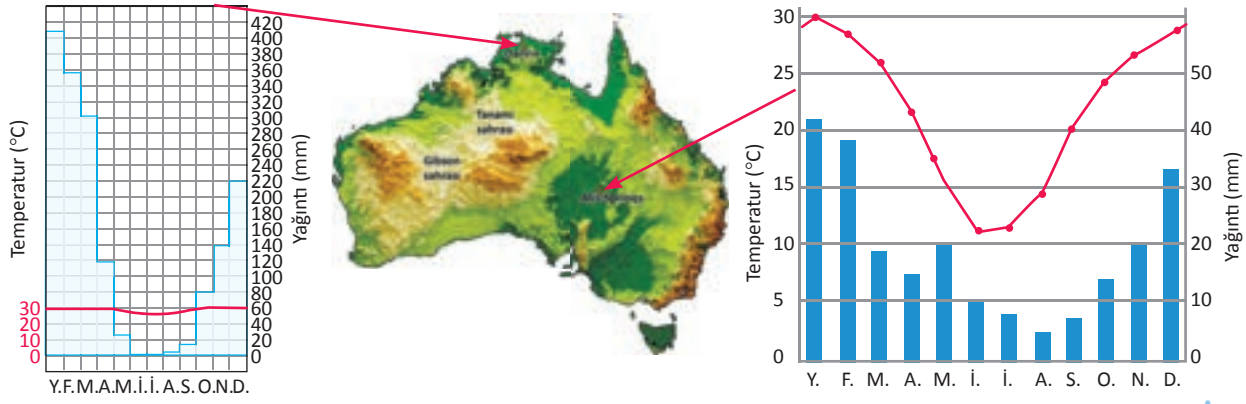

Fəaliyyət

- 1 A xəritəsinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) A-dan B məntəqəsinə doğru relyef necə dəyişir?
 - b) A–B istiqamətində relyefin dəyişməsinə iqlim göstəriciləri ilə əlaqələndirin.
 - c) A və B məntəqələrinin temperatur və yağıntıları arasında hansı fərqlər vardır?
- 2 B, C, D şəkillərini müqayisə edin. Bu təsvirlərin relyefi, temperaturu, yağıntıları və canlı aləmi haqqında hansı fikirləri demək olar?

Dəyərlandırma

1 A xəritəsində Avstraliya qitəsi təsvir olunmuşdur.

Xəritə və qrafiklərdən istifadə edərək sualları cavablandırın.

- Avstraliya hansı yarımkürələrdə yerləşir?
- Səh. 32-də verilən xəritədən istifadə edərək Avstraliyanın hansı iqlim qurşaqlarında yerləşdiyini müəyyən edin.
- Darvin və Alis-Sprinqs şəhərləri temperaturlarına görə bir-birindən necə fərqlənir?
- Darvin şəhərinə yağıntıların böyük qisminin yay aylarında düşməsinin səbəbi nədir?
- Nə üçün səhralar, əsasən, qitənin cənub, mərkəz və qərb hissələrində yaranmışdır?
- Avstraliya qitəsinin relyefi və hava kütlələri ilə iqlim qurşaqları arasındakı hansı əlaqə vardır?
- Darvin və Alis-Sprinqs şəhərlərinin iqlim qrafikinə uyğun gələn şəkilləri seçin.

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ TAPŞIRIQLAR

1. Aşağıda verilən bəndlərdən hansı iqlim əmələgətirən amillərə aid deyil?

a) coğrafi enlik

b) relyef

c) hava kütlələri

d) canlılar

2. Hava kütlələri ilə onların xüsusiyyətləri arasında uyğunluğu müəyyən edin.

Ekvatorial hava kütlələri

Şaxtalı və quru

Tropik hava kütlələri

Mülayim və rütubətli

Mülayim hava kütlələri

İsti və quru

Arktik/Antarktik hava kütlələri

İsti və rütubətli

3. Sadalanan xüsusiyyətlərə uyğun gələn iqlim qurşaqlarını müəyyən edin.

- I
- İlboyu temperaturlar arasındakı fərq azdır.
 - Bol yağıntılıdır.
 - Yüksək rütubətlik vardır.
 - Canlı aləmi zəngindir.

- I
- Keçid iqlim qurşağıdır.
 - Fəsilər aydın müşahidə olunur.
 - Yalnız qış fəslə rütubətlikdir.
 - Enliyarpaqlı ağac və kollar üstünlük təşkil edir.

a) I. Ekvatorial
II. Subekvatorial

c) I. Tropik
II. Subtropik

b) I. Ekvatorial
II. Subtropik

d) I. Mülayim
II. Subarktik

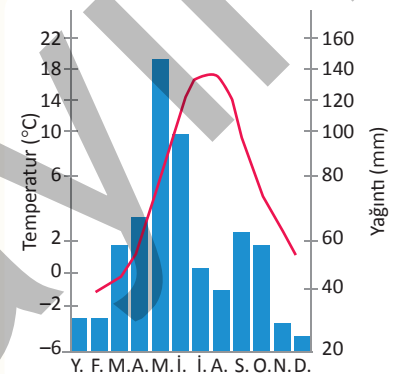
4. Şuşanın iqlim qrafikinə əsasən suallara cavab verin.

a) Şuşa şəhərinin illik temperatur gedişini şərh edin.

b) İlin hansı fəsilərində şəhərdə rütubətlik çox olur?

c) Şuşanın relyefi ilə iqlim qrafiki arasında hansı əlaqə vardır?

d) Şuşa rayonunun ərazisi hansı iqlim tiplərində yerləşir?

BÖLMƏ

6

MAĞARADAN GÖYDƏLƏNƏ

İnsanlar harada yaşayırlar?

Çinin cənub-şərqində yerləşən Honkonq XX əsrin 50-ci illərinə qədər sadə “balıqçı şəhəri” idi. Bu illərdən etibarən biznesin inkişafı və əhəlinin artması nəticəsində sürətlə böyüməyə başlayan şəhər qısa müddətdə şəkildə təsvir edildiyi kimi “göydələn şəhəri”nə çevrildi. Hazırda Honkonq 660-a qədər göydələni ilə dünyada məşhurdur. Bu binalar 260 adanın üzərində inşa edilmişdir. 1950-ci ildə əhəlisinin sayı 2 mln. olan şəhərdə hazırda 7,5 mln. nəfər insan yaşayır. Honkonq dünyanın ən sıx məskunlaşmış şəhərlərindən biridir.

- Nə üçün Honkonq “balıqçı şəhəri”ndən “göydələn şəhəri”nə çevrildi?
- Şəklə əsasən Honkonqun gələcəkdə necə dəyişə biləcəyi haqqında hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz?
- Göydələn yaranana qədər insanlar necə evlərdə yaşayırdılar?
- Göydələnlərin olduğu şəhərdə olmuşsunuzmu? Bu sizdə hansı təəssüratı yaratdı?

6.1

ƏHALİ ARTIMI VƏ YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİ

Dərsə başlarkən

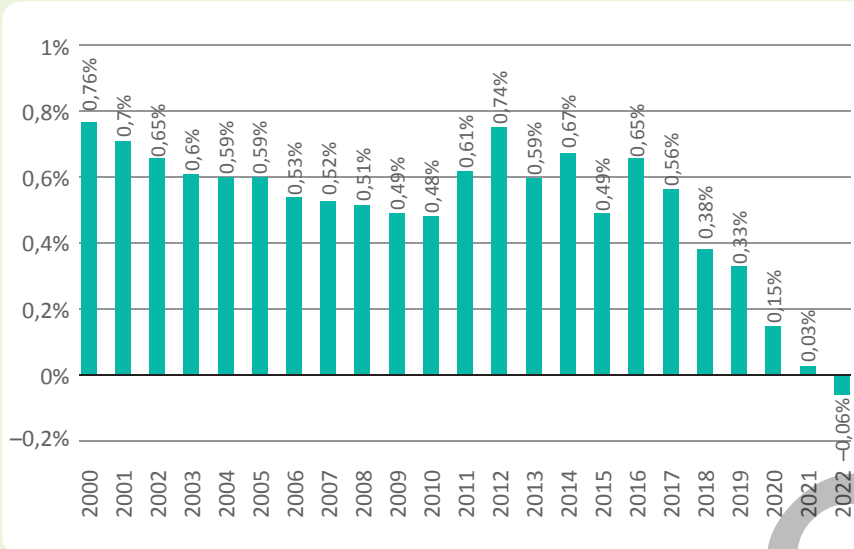
A

BMT-nin Əhali Fondunun 2023-cü il hesabatından: "...Dünya əhalisinin artımının indiki vəziyyəti bəşəriyyətin qarşısında duran bir çox problemlərin səbəbidir. Bəzi mənbələr təbii sərvətlərin tükənməsini, müharibələrin baş verməsini əhali sayının çox olması ilə izah edirlər. Digərləri hesab edir ki, doğulanların azalması planetimizi "insansız" qoya bilər. Eyni zamanda iqlim dəyişmələri, iqtisadi çətinliklər, hərbi münaqişələr və "COVID-19" kimi pandemiyalar bəşəriyyətin gələcəyi üçün narahatlıq doğurur...". Bir çox amerikalı və avropalı alimlər yaxın onilliklərdə dünya əhalisinin azalmağa başlayacağını hesab edirlər.

1960–1970-ci illərdə Çində əhalinin sürətlə artımı bir sıra problemlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Nəticədə Çin BMT-nin dəstəyi ilə aşağıdakı qanunları qəbul etdi:

- Hər ailədə yalnız bir uşaq ola bilər.
- Yaşı 24-dən az olan və təhsil alan insanlar ailə qura bilməz.
- Təkuşaq ailələrə dövlət tərəfindən diqqət artırılır, çoxuşaq ailələr isə dövlət dəstəyindən məhrum edilir.

2000-ci ildən etibarən artıq bu tədbirlər öz nəticəsini göstərməyə başladı.

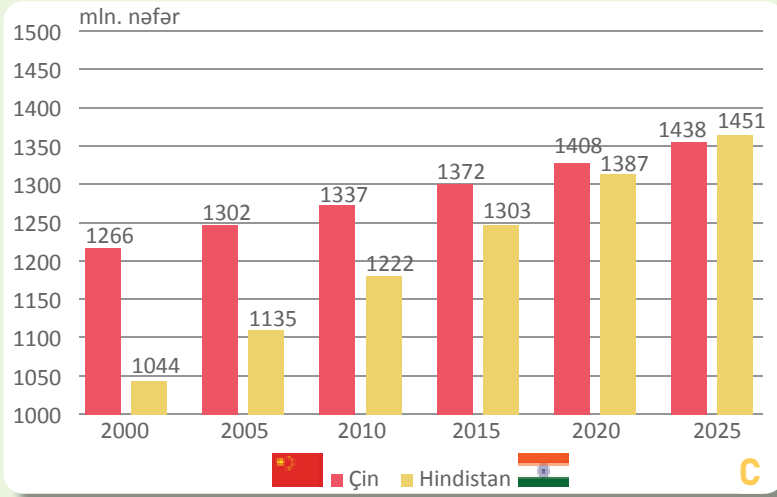
B

2000–2022-ci illərdə Çində əhalinin sayının dəyişməsi

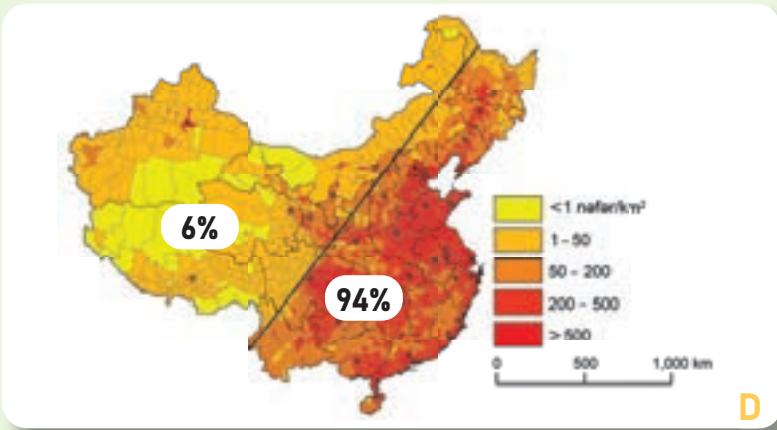
Fəaliyyət

- 1 A şəklinə və mətnə əsasən suallara cavab verin.
 - a) A şəkli haqqında fikirlərinizi söyləyin.
 - b) Əhalinin sürətli artımı nə üçün BMT-ni narahat edir?
- 2 Nə üçün Çin dövləti əhalinin sürətlə artması ilə bağlı yeni qanunlar qəbul etməli oldu?
- 3 Çində tətbiq edilən qanunların hər biri əhalinin artımına necə təsir edə bilərdi?
- 4 C qrafikinə əsasən müəyyən edin.
 - a) 2000–2010-cu illərdə Çində əhalinin artımı necə dəyişdi?
 - b) 2018-ci ildən sonra əhalinin artımında hansı dəyişiklik baş verdi?
 - c) Əhalinin sayı nə zaman azaldı?
 - d) Qrafikdə aşkar etdiyiniz dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb nə idi?

BÖLMƏ 6 Mağaradan göydələnə

Çində və Hindistanda əhalinin artması

Çində əhalinin yerləşməsi

2022-ci ilə qədər Çin dünyanın ən çox əhalisi olan ölkəsi idi. 2023-cü ilin yanvarında Çin dövləti son 60 ildə ölkədə ilk dəfə əhalinin azalmasını elan etdi. Belə ki, ötən ildə əhalinin sayı 850 min nəfər azalaraq 1,412 mlrd. nəfər oldu. Əhali sayına görə indiyə qədər dünyada ikinci olan Hindistan isə Çini keçərək 1,423 mlrd. nəfər əhali ilə dünyada 1-ci oldu. Çində əhali qeyri-bərabər yerləşmişdir. Ölkənin şərq hissəsi ən qədim məskunlaşma regionlarından biri olmuşdur. Ona görə də həm kəndlər, həm də ölkənin ən böyük şəhərləri ölkənin şərqində yerləşir.

Şanxay

Çin həm əhalinin ümumi sayına, həm də şəhər və kənd əhalisinin sayına görə dünyada seçilir. Ölkə əhalisinin 64%-i şəhərlərdə, qalanı isə kəndlərdə yaşayır. Çinin ən böyük şəhəri Şanxaydır. Dünyanın ən hündür göydələnələrindən olan "Şanxay qülləsi" burada yerləşir. Şanxayda təqribən 29 mln. nəfər əhali yaşayır (2023-cü il). Ölkədə kəndlərin sayı daha çoxdur. Demək olar ki, bütün kəndlər çəltik tarlaları ilə əhatə olunmuşdur.

5 C diaqramına əsasən Çində və Hindistanda əhalinin artımını müqayisə edin.

6 Hindistanda əhali artımının Çindən daha sürətli olmasını necə izah etmək olar?

7 Çinin qəbul etdiyi qanunlar arasında "Ölkənin qərb hissəsində yaşayan ailələrə iki uşağın olmasına icazə verilir" qanunu da var idi. Bunun D xəritəsi ilə hansı əlaqəsi ola bilər?

8 E şəklindəki şəhərin mövqeyini D xəritəsində müəyyən edin. Şəhərin mövqeyi onun yerləşdiyi ərazidə əhalinin artımına necə təsir edə bilər?

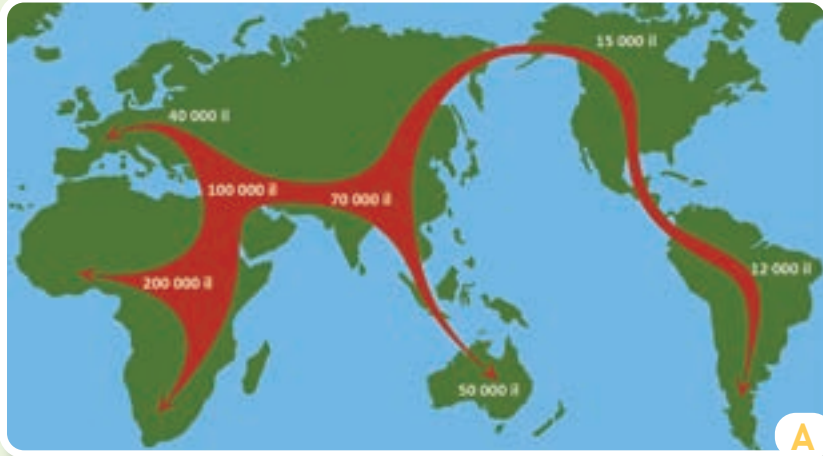
9 F şəklinə əsasən Çində kənd yaşayış məntəqəsi haqqında hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz?

İzahetmə

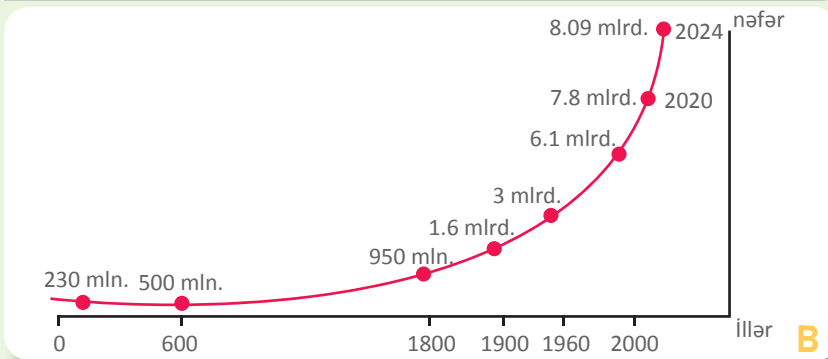
ƏHALİNİN ARTIMINDA FƏRQLƏR

İnsanların yaşadığı ərazilər **məskunlaşma** əraziləri adlanır. Dünyanın ən qədim məskunlaşma regionları Afrika, Asiya və Avropada formalaşmışdır. Dünyanın ən qədim və güclü dövlətləri də burada yaranmışdır. Əhali məhz bu regionlardan planetimizin hər tərəfinə yayılmışdır.

Bizim eranın (b.e.) əvvəlində əhali artımı zəif olmuşdur. Əhalinin sayı, əsasən, XX əsrdən başlayaraq sürətlə artmağa başladı. Bəşəriyyətin tarixində ən yüksək artım 1963-cü ildə baş vermiş və 2,2% təşkil etmişdir. Hazırda dünyada 8 milyarddan çox əhali yaşayır. Dünya əhalisinin illik artımı həmişə 85–90 mln. nəfər olmuşdur.

Dünya əhalisinin tarixi məskunlaşma mərkəzləri

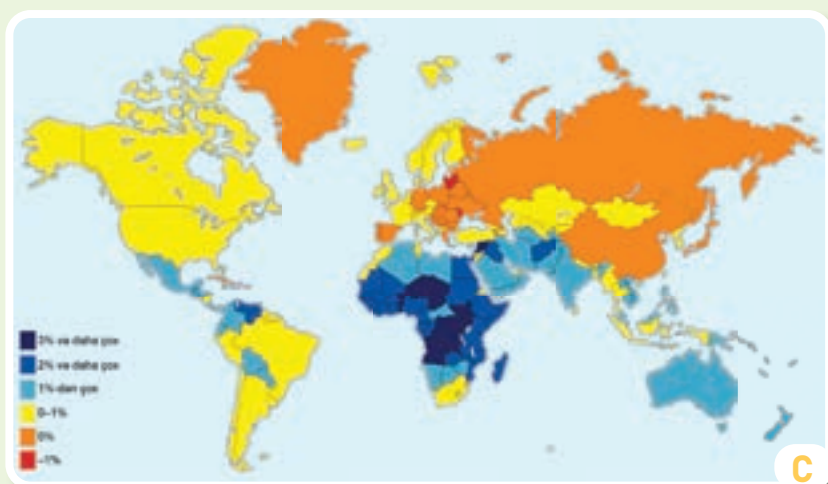
Əhali **təbii artım** hesabına çoxalır. Təbii artım dedikdə ilboyu doğulanlarla ölənlərin sayı arasındakı fərq başa düşülür. Əhalinin təbii artımı sayla (nəfərlə) və faizlə ifadə olunur. Əhali artımının faizlə ifadəsi əhalinin bir ildə ümumi sayının neçə faizi qədər artdığını göstərir. Region və ölkələrdə əhali **miqrasiya** yolu ilə, yəni köçənlərin hesabına da arta və ya azala bilər.

Dünya əhalisinin sayının dəyişməsi

Fəaliyyət

- 1 A və B şəkillərinə əsasən suallara cavab verin.
 - a) İnsanların ilk məskunlaşma mərkəzləri harada yerləşirdi? Bunun səbəbini nə ilə izah etmək olar?
 - b) Qitələrin məskunlaşmasının xronoloji ardıcılığını müəyyən edin.
 - c) Əhalinin artımını əks etdirən B qrafikinə əsasən eramızın əvvəlində dünyada əhalinin sayının nə qədər olduğunu müəyyən edin.
 - d) Əhali sayının ən sürətli artımı hansı ildən başlayır. Müəyyən etdiyiniz ilə qədər və ondan sonrakı dövrdə əhali artımını müqayisə edin. Hansı nəticəni əldə etdiniz?
 - e) 1900-cü ildən 1960-cı ilə qədər və 1960-cı ildən 2000-ci ilə qədər dünya əhalisinin nə qədər artdığını hesablayın. Hansı nəticəyə gəldiniz?
 - f) 2020–2024-cü illər ərzində dünya əhalisinin illik artımını hesablayın. Aldığınız cavabı mətndəki illik artım göstəricisi ilə müqayisə edin. Hansı nəticəyə gəldiniz?

BÖLMƏ 6 Mağaradan göydələne

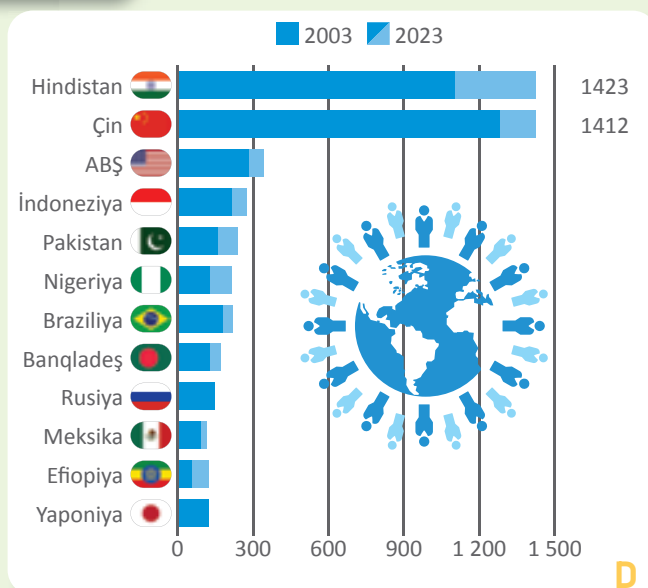

Əhali artımının 0% və ondan aşağı olduğu ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi daha yüksəkdir. 2%-dən yuxarı artımı olanlar isə, əsasən, kasıb ölkələrdir.

Əhalinin təbii artımı

Dünyanın bəzi regionlarında əhali sürətlə artır. Bunun səbəbi iqtisadi gerilik, savadsızlığın yayılması və başqa amillərdir. Digər regionlar isə əhalinin zəif artımı və bəzi hallarda azalması ilə seçilir. Həm əhalinin sürətli artımı, həm də azalması nəticəsində dövlətlər müxtəlif problemlərlə üzləşir.

Dünyada ən çox əhalisi olan ölkələr (mln. nəfər)

2 C xəritəsinə əsasən suallara cavab verin.

a) Qitələri cədvəldəki kimi qruplaşdırın.

Əhali artımı daha çox olan	Əhali artımı orta olan	Əhalinin sayı azalan

b) Onlarda əhali artımının az və ya çox olması nə ilə əlaqədardır?

c) Bu ölkələrdə insanların həyat şəraiti ilə bağlı hansı problemlər meydana gələ bilər?

3 D sxeminə əsasən suallara cavab verin.

a) Sxemdə verilən ölkələrin əhalisinin sayı dünya əhalisinin neçə faizini təşkil edir?

b) Bu ölkələri dünyanın siyasi xəritəsində tapın. Onların sahəsi ilə əhalisinin sayı arasında hansı əlaqə vardır?

İzahetmə

KƏNDLİ DÜNYADAN ŞƏHƏRLİ DÜNYAYA

İnsanların məskunlaşdığı ərazilər 3 hissəyə bölünür: *rural*, *qəsəbə* və *urban*.

Rural şəhərdən, sənaye və ticarət zonalarından kənarında yerləşən bütün əraziləri əhatə edir. Buraya kəndlər, digər kiçik ərazisi olan yaşayış məntəqələri və istifadə edilməyən boş ərazilər daxildir. Burada əhali seyrək məskunlaşmış və insanların əsas məşğuliyyət sahəsi kənd təsərrüfatı – əkinçilik və heyvandarlıqdır.

Urban

Rural

Urban latınca "urbs" – "şəhər" deməkdir. Şəhər əhalinin kiçik ərazidə sıx məskunlaşdığı məkandır. Şəhər ərazisi onun mərkəzindən və şəhərətrafı rayonlarından ibarətdir. Burada əhali kənd təsərrüfatı istisna olmaqla sənaye, ticarət, biznes, turizm və digər sahələrdə çalışır. İnsanların həyat tərzini onların məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrinin təsiri ilə formalaşır. Belə ki, şəhər və kənddə yaşayan insanların həyat tərzini müxtəlifdir.

Fəaliyyət

1 A şəklinə və mətnə əsasən suallara cavab verin.

a) Urban və ruralı cədvələ əsasən müqayisə edin.

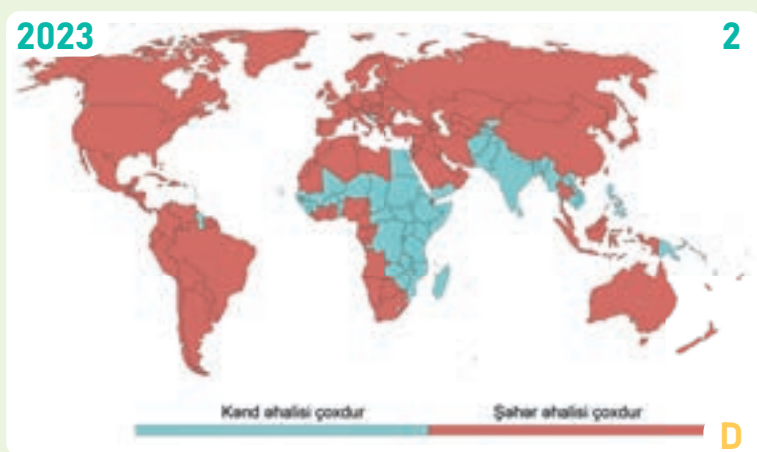
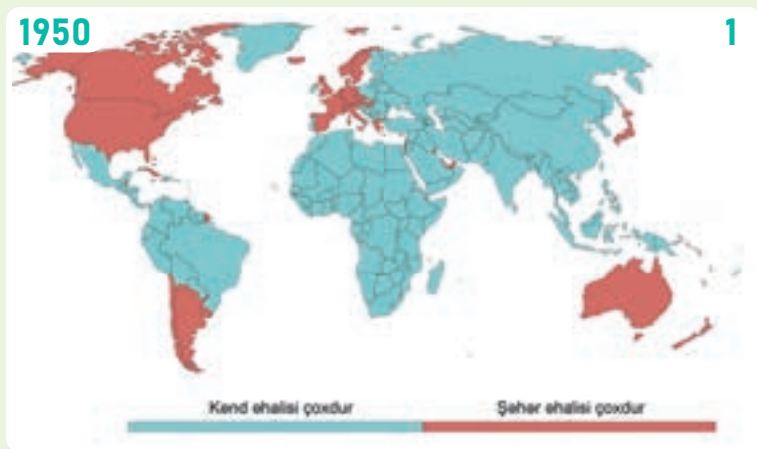
Yaşayış məntəqələri	Şəhər	Kənd
Xüsusiyyətlər		
Əhalinin sayı		
İş yerləri		
Yaşayış binaları		
Qidalanma		
Ünsiyyət		
Əyləncə		
Nəqliyyat		
Ekoloji vəziyyət		

b) Hansı şəkildə verilən məntəqədə yaşamaq istərdiniz:

B, yoxsa C? Nə üçün?

c) Nə üçün daha çox insan şəhərlərdə yaşamağa üstünlük verir?

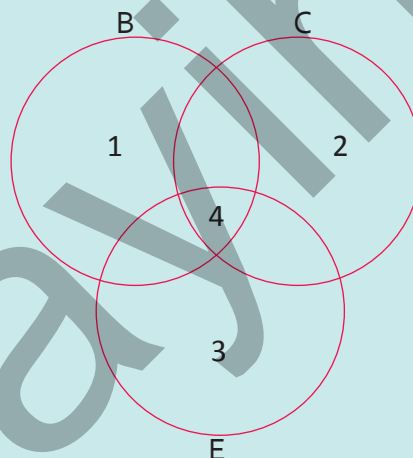
Şəhər və kənd əhalisinin payının dəyişməsi

Kənd yaşayış məskənləri daha əvvəl yarandığı üçün uzun müddət kəndlərdə daha çox əhali yaşamışdır. Sənaye və ticarət inkişaf etdikcə insanların şəhərlərə güclü axını başladı. Nəticədə dünyada şəhərlilərin sayı sürətlə artdı. 2010-cu ildə isə dünyada şəhər və kənd əhalisinin sayı bərabərləşdi. Hazırda dünyada əhəlinin 55%-ə qədəri şəhərlərdə cəmlənmişdir. Yaşayış məntəqələrinə şəhər və kəndlərdən başqa, qəsəbələr də daxildir. Qəsəbə urban və rural arasında keçid yaşayış məntəqəsidir. Çünki qəsəbələrdə əhali həm kənd, həm də şəhər təsərrüfatı ilə məşğul ola bilər.

Qəsəbə

- 2 D şəklinə əsasən suallara cavab verin.
- 1950 və 2023-cü ilə aid xəritələri şərh edin.
 - 1-ci xəritədə hansı ölkələrdə şəhərlilər çoxdur? Bunu nə ilə izah etmək olar?
 - 2-ci xəritədə kənd əhalisi harada çoxluq təşkil edir? Bunun səbəbləri nə ola bilər?
- 3 B, C və E şəkillərinə əsasən suallara cavab verin.
- Bu şəkillərdə təsvir edilən yaşayış məntəqələrini Eyler-Venn diaqramında müqayisə edin.
 - Yaşadığınız yer bunlardan hansına aiddir?
 - Yaşadığınız yerə yaxın yerləşən və B, C, E şəkillərində təsvir edilən məntəqələrdən hansılarını tanıyırsınız?

Niger dünyada əhalinin ən çox artdığı ölkələrdən biridir. Burada əhalinin sayı 28 mln. nəfərdir. Hər il əhali 3,8% artır. Nigerlilər ailədə uşaqların sayının 7–10 və daha çox olmasını vacib sayırlar. BMT-nin proqnozuna görə, 2050-ci ildə ölkənin əhalisinin sayı 50 mln. nəfərə çatacaq. Əhali artımı ölkədə ciddi problemlər yaradır. Nigerdə əhalinin əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatıdır.

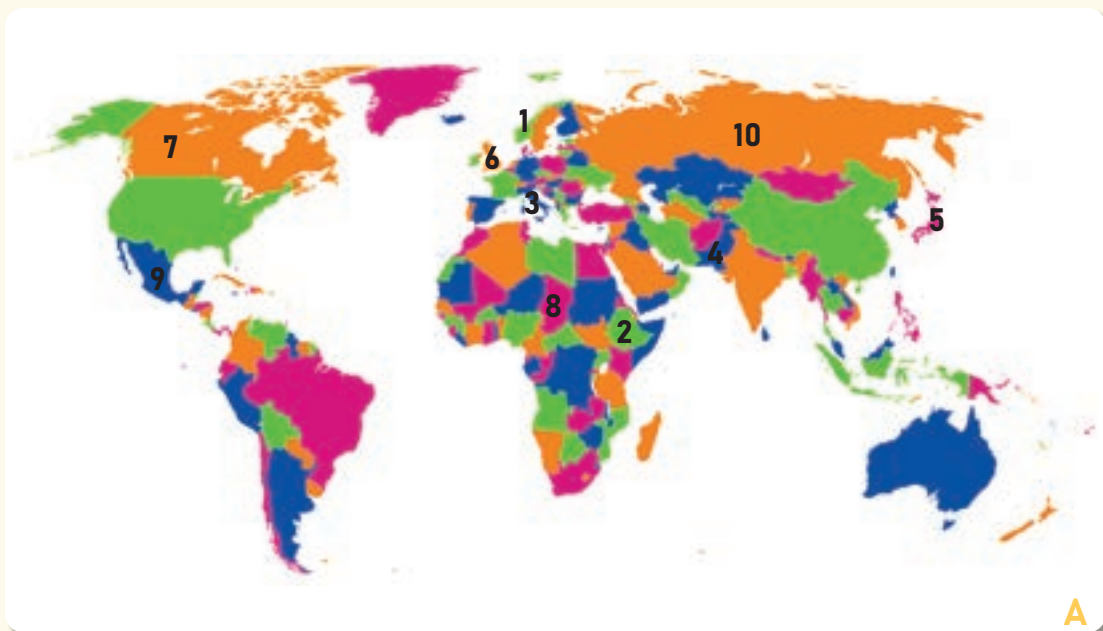
Litvada hər il əhali 1,15% azalır. Ölkədə əhalinin sayı 2,7 mln. nəfərdir. Litvada biruşaqılı ailələr üstünlük təşkil edir. BMT-nin proqnozuna görə, 2050-ci ildə ölkənin əhalisinin sayı 2,1 mln. nəfər olacaq. Əhalinin azalması ölkədə bəzi problemləri yaradır. Litvada əhalinin əsas məşğuliyyəti elm, biznes, sənaye və digər sahələrdir.

Fəaliyyət

- 1 A və B şəkillərindəki uşaqların həyat şəraiti arasında hansı fərqləri görürsünüz?
- 2 Sizcə, A şəklindəki uşaqlar hansı problemləri yaşayırlar? Bu problemlərin səbəbi nə ola bilər?
- 3 Nigerlilərin çoxuşaqılı ailələrə üstünlük verməsini nə ilə izah etmək olar?
- 4 Nə üçün Litvada əhali azalır?
- 5 Dünyanın siyasi xəritəsində Nigerin və Litvanın yerini müəyyən edin. Səh. 31-də verilən D xəritəsinə əsasən bu ölkələrdə əhalini çox hissəsinin hansı yaşayış məntəqələrində yaşadığını müəyyən edin.
- 6 Litvada əhalinin azalması hansı problemlərə səbəb ola bilər?
- 7 Nigerdə əhalinin artması hansı problemlərlə nəticələnə bilər?
- 8 Sizcə, hər iki ölkə bu problemləri həll etmək üçün hansı tədbirləri görməlidir?

Dəyərləndirmə

Dünyanın siyasi xəritəsinə əsasən tapşırıqları yerinə yetirin.

- 1 A xəritəsində rəqəmlərlə qeyd edilən ölkələri səh. 45-də verilən C xəritəsinə əsasən cədvəldəki kimi qruplaşdıraraq adlarını yazın.

Əhali artımı göstəriciləri	Ölkələr
-1-0%	
0-1%	
1-3% və daha çox	

- 2 A xəritəsində rəqəmlərlə qeyd edilən ölkələri B və C şəkillərinə uyğun qruplaşdırın. Bunun üçün səh. 47-də verilən D xəritəsinə istinad edin.

Dərsə başlarkən

1. Azix mağarası
2. Daş Salahlı mağarası
3. Qazma mağarası
4. Qobustan mağaraları
5. Buzeyr mağarası

Azərbaycan qədim insan məskənlərinin olduğu ölkədir. Ölkənin hər tərəfinə insanlar bu məskunlaşma mərkəzlərindən yayılmışlar. Buna tədricən əhalinin sayının və yaşayış məntəqələrinin artması səbəb olmuşdur.

Azərbaycanın qədim yaşayış məskənləri

Qobustan dünyada və Azərbaycanda ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Burada insanlar qəbilə şəklində yaşayırdılar. Hazırda tarixi qoruğun yerləşdiyi Qobustana çoxlu sayda turist gəlir. Məşhur norveçli səyyah Tur Heyerdal Qobustanda olarkən buradakı qayaüstü rəsmlərin oxşarlarının Norveçdə də olduğunu bildirmişdir.

Qobustan

Fəaliyyət

- 1 Mətnə, A və B şəkillərinə əsasən suallara cavab verin.
 - a) Azərbaycanda ən qədim insan məskənlərinin olmasını nə ilə izah edərdiniz?
 - b) İnsanların Azıxdan digər ərazilərə yayılması nə üçün baş verdi?
 - c) Azıxdan sonra insanların yayıldığı məskənləri ardıcılıqla sadalayın.
 - d) A xəritəsində verilmiş məskunlaşma mərkəzlərinin mövqeyi haqqında nə demək olar?
 - e) Sizcə, nə üçün Kür-Araz ovalığında çox qədim məskunlaşma mərkəzləri yoxdur? Fikrinizi əsaslandırın.
 - f) B şəklində verilmiş yaşayış məskəni haqqında hansı fikirləri deyə bilərsiniz?
 - g) Tur Heyerdalın Qobustan haqqında söylədiklərindən hansı nəticəyə gəlmək olar?
- 2 A xəritəsinə görə, Bakıya və Abşeron yarımadasına əhali daha çox hansı qədim məskunlaşma mərkəzindən gələ bilərdi?

BÖLMƏ 6 Mağaradan göydələnə

C

D

E

Abşeron yarımadası, o cümlədən Bakı ərazisi qədim məskunlaşma mərkəzlərindən biridir. Burada orta əsrlərdə kəndlər yaranmış və Bakı şəhəri formalaşmağa başlamışdır. Bakının böyüməsi müxtəlif tarixi proseslərlə bağlı idi.

Şirvanşahlar sarayı XIII–XVI əsrlər abidəsidir.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq Bakı şəhərinin əhalisi sürətlə artmağa başladı. Azərbaycanın başqa ərazilərindən buraya xeyli əhali köçdü. Bu, əsasən, iqtisadi səbəblərlə bağlı idi.

XX əsrin ortalarından Bakı Azərbaycanın iri sənaye, mədəniyyət, təhsil və elm mərkəzinə çevrildi.

Bulvar, 1958-ci il

Hazırda Bakı Qafqazın ən böyük şəhəridir. Burada qeydiyyatda olan əhalinin sayı 2,4 milyon nəfərə qədərdir. Bakı həm tarixi, həm də modern üslubda inşa edilmiş çoxmərtəbəli binaların olduğu müasir şəhərdir. Burada dövlət idarəetmə binaları, böyük biznes mərkəzləri, universitetlər vardır. Son illərdə Bakı çoxlu sayda beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edir.

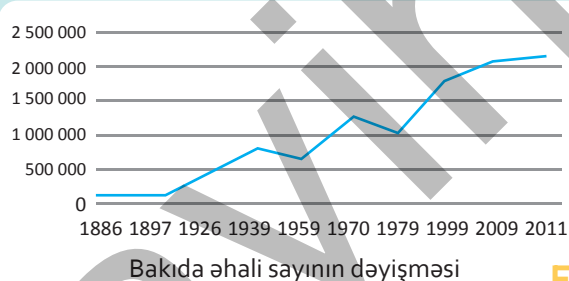

"Alov qüllələri", 2023-cü il

- 3 C, D və E təsvirlərinə əsasən sualları cavablandırın.
- Təsvirlər arasında hansı fərqlər vardır?
 - Bakının inkişafında hansı amillərin rolu olmuşdur?

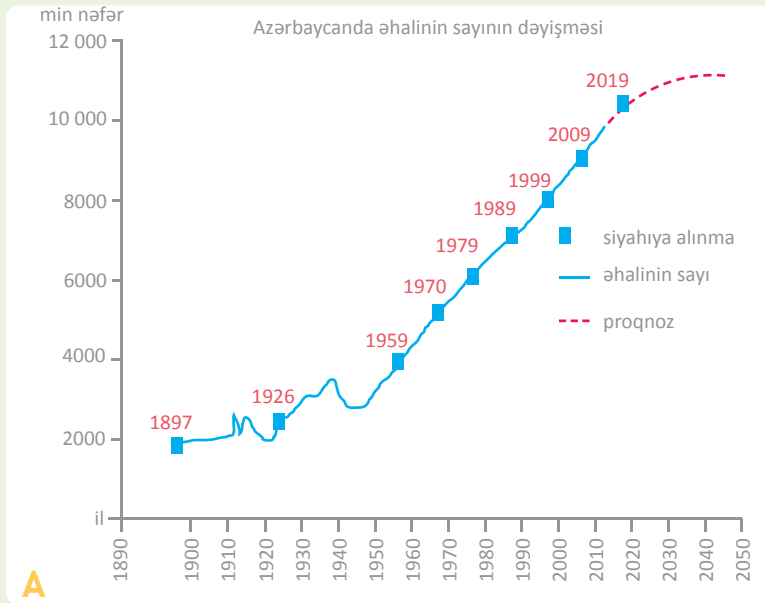
- 4 Bakıda keçirilən hansı beynəlxalq tədbirləri misal göstərə bilərsiniz?

- 5 F qrafikinə əsasən suallara cavab verin.
- 1939–1959-cu illər arasında əhalinin sayı necə dəyişmişdir? Bunun səbəbini necə izah etmək olar?
 - Hansı ildən başlayaraq Bakının əhalisi davamlı olaraq artmağa başladı? Bunu nə ilə əlaqələndirmək olar?

Bakıda əhali sayının dəyişməsi

F

Azərbaycan əhalisinin sayına görə Cənubi Qafqazın ən böyük ölkəsidir. Ölkəmizin əhalisi tarix boyu müxtəlif sürətlə artmışdır. Dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da əhali XX əsrdən başlayaraq daha çox artmağa başlamışdır. Hazırda ölkəmizin əhalisinin sayı 10 163 000 nəfərdir (2023). Dünyanın 70 ölkəsində 50 milyondan çox azərbaycanlı yaşayır. Cənubi Azərbaycanda isə (İranda) 40 mln.-dan çox azərbaycanlı vardır. Əhalinin artımının yüksək olduğu illərdə Azərbaycanda çoxuşaqlı ailələr üstünlük təşkil edirdi. Hazırda ölkəmizdə bir və ya ikiuşaqlı ailələr daha çoxdur.

- Əhalinin yaşı və cinsi
- Qeydiyyat ünvanı
- Təhsil səviyyəsi
- Ailə tərkibi
- İş yerləri
- Milli və dini mənsubiyyəti

Əhali artımı ölkəmizdə həm zamana, həm də məkana görə dəyişir. Əhaliyə dair ətraflı məlumat əldə etmək üçün hər 10 ildən bir siyahıyaalma aparılır. Siyahıyaalma zamanı əhali arasında anket-sorğu keçirilir. Sorğuda, əsasən, B şəkildə verilən məlumatlar toplanır. Siyahıyaalmadan sonra bu məlumatlar təhlil edilir və müxtəlif sahələrin inkişafında əsas götürülür.

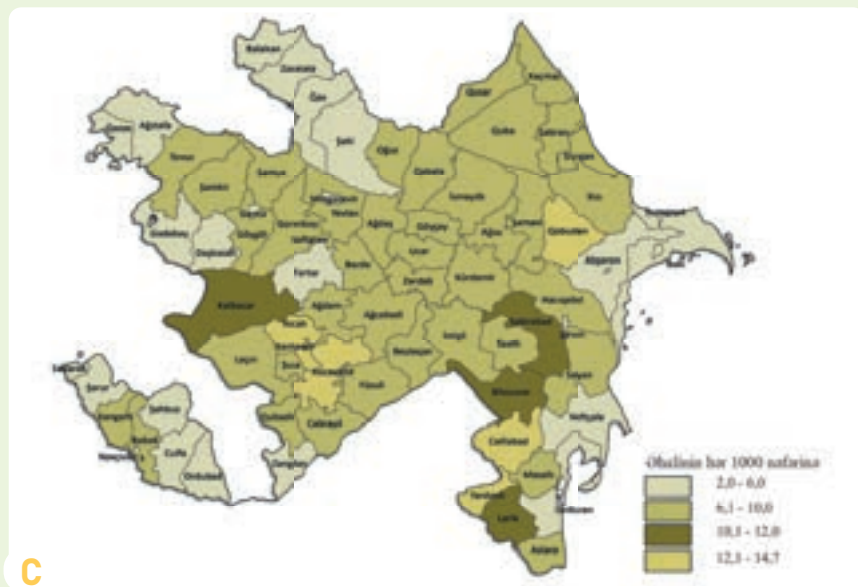
Anket-sorğu

Fəaliyyət

- 1 Anket-sorğuda nə üçün B şəkildə qeyd edilən suallar verilir? Anketə hansı suallar əlavə edilə bilər?
- 2 Siyahıyaalma zamanı əldə edilən bilgilərdən hansı sahələrdə istifadə oluna bilər?
- 3 A qrafikinə əsasən suallara cavab verin.
 - a) Hansı illərdə əhalinin sayı azalmışdır? Bu nə ilə bağlı ola bilər?
 - b) Hansı ildən etibarən əhalinin sayı davamlı olaraq artmağa başlamışdır?
 - c) Qrafikə əsasən 2030–2050-ci illər üçün BMT-nin proqnozlarını şərh edin. Sizcə, bu proqnoz özünü doğrultmaya bilərmi? Fikrinizi əsaslandırın.
- 4 C xəritəsinə əsasən əhali artımına görə rayonları cədvəldəki kimi qruplaşdırın (hər qrupa aid 3 rayon).

Ən az	Hər 1000 nəfərə 6–10 nəfər	Hər 1000 nəfərə 10–12 nəfər	Ən çox

BÖLMƏ 6 Mağaradan göydələne

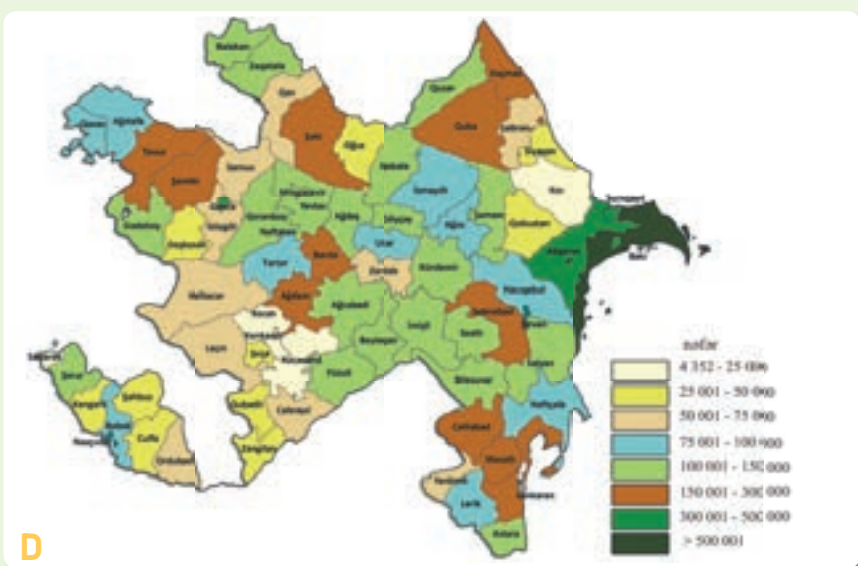

Əhalinin artımı faizlə yanaşı, onun hər 1000 nəfərinə düşən doğulanlar və ölənlər arasında fərqlə də ifadə olunur.

Bu amillər ölkəmizdə həm də məkana görə dəyişir. Məsələn, Cəlilabadda əhalinin hər min nəfərinə təbii artım 12–15 nəfər, Şahbuzda isə 2–6 nəfər düşür.

Əhalinin təbii artımı

Azərbaycan əhalisi ölkənin ərazisi üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır. Buna təbii, iqtisadi, sosial amillər və əhalinin artımı təsir edir. Kəndlərin sayı çox, tutduğu ərazi böyük olsa da, burada əhali seyrək yaşayır. Şəhərlərdə isə əhali daha sıx məskunlaşmışdır.

Əhalinin yerləşməsi

5 D xəritəsinə əsasən əhalinin sayına görə rayonları cədvəldəki kimi qruplaşdırın (hər qrupa aid 3 rayon).

Əhali sayı 50 000 nəfər və daha az	Əhali sayı 150 000 nəfər və daha çox

6 D xəritəsinə əsasən əhali sayının ən çox olduğu ərazini müəyyən edin. Bunun səbəbi nə ola bilər?

7 Tovuz rayonunda 2022-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfəri arasında doğulanların sayı 14 nəfər, ölənlərin sayı isə 7 nəfər olmuşdur. Əhalinin təbii artımını hesablayın və cavabın doğruluğunu C xəritəsində müəyyən edin.

Çöl tədqiqatı. Ailəniz, qohumlarınız və dostlarınız arasında siyahıyaalma anket-sorğusunun bəndlərinə uyğun sorğu keçirin. Nəticələrlə bağlı müzakirələr aparın.

A

Ölkəmizdə kəndlər, əsasən, çay sahillərində, düzənliklərdə yerləşir. Orta və yüksək dağlıq ərazilərdə kəndlərin sayı az, əhalisi isə seyrəkdir. Azərbaycanda və dünyada ən hündürdə yerləşən yaşayış məntəqələrindən biri Quba rayonunun Xinalıq kəndidir. Hündürlüyü 2000 metrədən çox olan Xinalıq kəndi 5000 illik tarixi olduğu üçün 2023-cü ildə UNESCO-nun "Dünya irsi siyahısı"na daxil edilmişdir.

Qədim kənd: Xinalıq

B

Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərində "Ağıllı kəndlər" tikilir. Bu kəndlərdə "ağıllı" işıqlandırma sistemi, istiyə və soyuqadavamlı ekoloji evlərin inşası, günəş panellərindən istifadə kimi müasir şəhərsalma standartları tətbiq edilir. Belə kəndlərdən biri də artıq əhalinin məskunlaşdığı Zəngilan rayonunun Ağalı kəndidir.

Müasir kənd: Ağalı

Fəaliyyət

- 1 Nə üçün Azərbaycanda kəndlərin çoxu çay sahillərində və düzənliklərdə yerləşir?
- 2 A və B şəkillərinə əsasən tapşırıqları yerinə yetirin:
 - a) məntəqələrin yerləşdiyi inzibati rayonun mövqeyini;
 - b) relyefini;
 - c) iqlimini (Azərbaycanın iqlim xəritəsi, səh.36) müəyyən edin.
- 3 C şəklinə nəzər salın:
 - a) Corat A və B şəkillərindəki yaşayış məntəqələrindən nə ilə fərqlənir?
 - b) Corat D və E şəkillərindəki yaşayış məntəqələrindən nə ilə fərqlənir?
 - c) Coratın inkişafı onun gələcəkdə hansı yaşayış məntəqəsinə çevrilməsi ilə nəticələnə bilər? Fikrinizi əsaslandırın.

C

Sumqayıt: Corat qəsəbəsi

Azərbaycanda əhalisinin sayı 15 000 nəfər olan və kənd təsərrüfatının inkişaf etmədiyi yaşayış məntəqələri **şəhər** adlanır. Şəhərlərdə əhali, əsasən, sənaye, ticarət, bank işləri və digər sahələrlə məşğuldur. Ölkəmizdə əhalinin 55%-ə qədəri şəhərlərdə yaşayır. Şəhər əhalisinin böyük hissəsi Bakı şəhərində cəmlənmişdir.

Qədim şəhər: Şəki

Qəsəbədən yaranan yeni şəhər: Xırdalan

İnzibati-ərazi idarəetmə piramidası

Ölkəmizin şəhər, qəsəbə və kəndlərini rahat idarə edə bilmək üçün onu müxtəlif ərazilərə bölürlər. Buna inzibati-ərazi bölgüsü deyilir. Azərbaycan inzibati cəhətdən 67 rayona, 79 şəhərə, 4246 kəndə və bir muxtar respublikaya (Naxçıvan Muxtar Respublikası) bölünür. Rayonların ərazisində çoxlu sayda kəndlər və şəhər statuslu bir rayon mərkəzi yerləşir. Rayonlar icra hakimləri tərəfindən idarə olunur. Onları prezident təyin edir. Kəndləri isə icra hakimlərinin nümayəndələri idarə edir. Yəni kəndlər rayon mərkəzlərinə, sonuncular isə paytaxta tabedir. Rayon mərkəzi olmayıb paytaxta tabe olan böyük şəhərlər də vardır: Sumqayıt, Gəncə və s.

4 Azərbaycanın inzibati xəritəsində rayon mərkəzi olmayan böyük şəhərləri müəyyən edin.

5 D və E şəhərlərinin Azərbaycanın siyasi-inzibati xəritəsinə əsasən yerini müəyyən edib tapşırıqları yerinə yetirin:

- yerləşdiyi ərazinin mövqeyini;
- relyefini (Azərbaycanın fiziki xəritəsi);
- yerləşdiyi ərazinin iqlimini (səh. 36. Azərbaycanın iqlim xəritəsi) müəyyən edin.

6 Azərbaycanın siyasi-inzibati xəritəsinə əsasən rayonları aşağıdakı kimi qruplaşdırın.

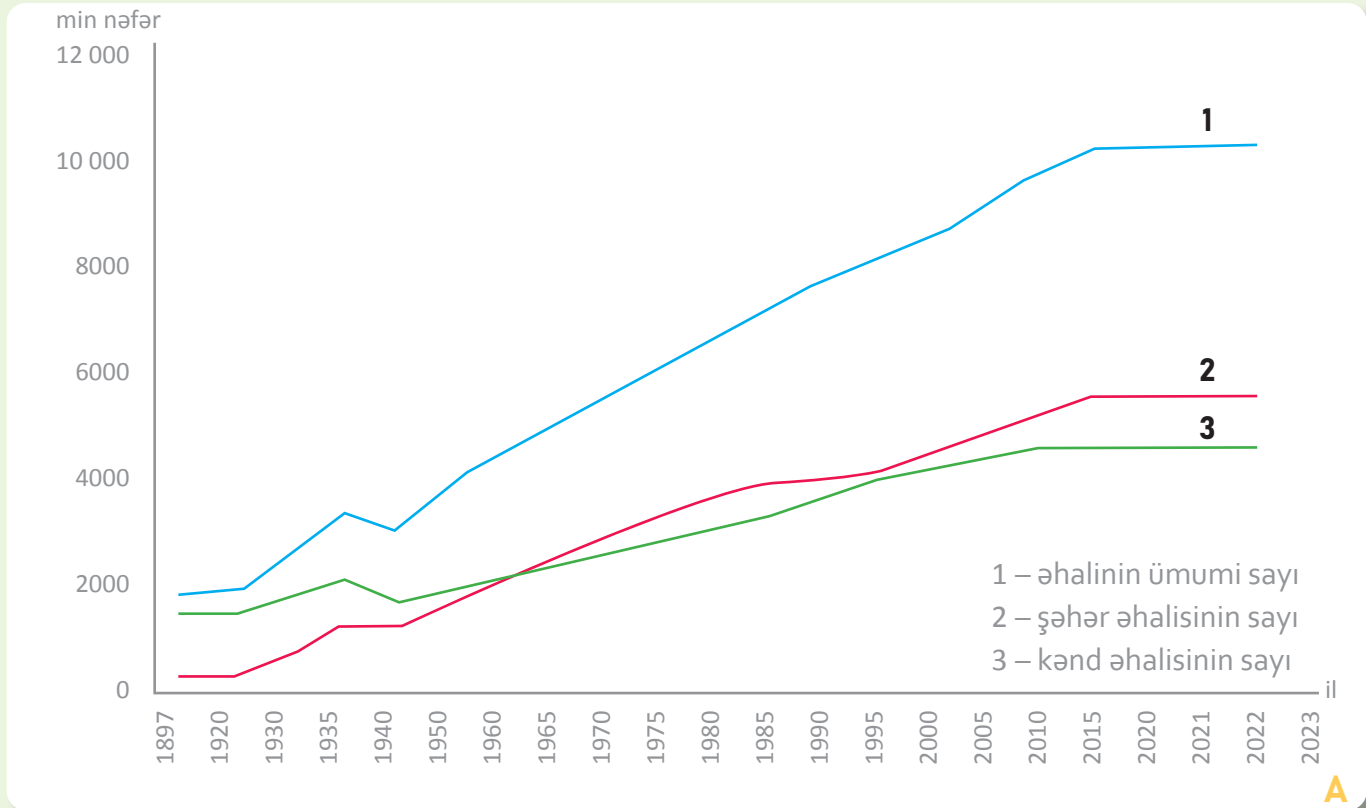
Dənizsahili rayonlar	Qonşu ölkələrlə sərhəddə yerləşənlər	Kür çayı sahilində yerləşənlər

Qax rayonu

7 G şəklindəki rayonun yaşayış məntəqələrinin F şəklindəki kimi piramidasını qurun.

Müxtəlif illərdə Azərbaycanda keçirilən əhalinin siyahıya alınması məlumatları təhlil edilərək A qrafiki tərtib edildi. Bu qrafikə əsasən keçən müddətdə yalnız əhali sayı haqqında deyil, həm də əhalinin məskunlaşması və məşğulluğuna dair məlumatları da əldə etmək mümkündür.

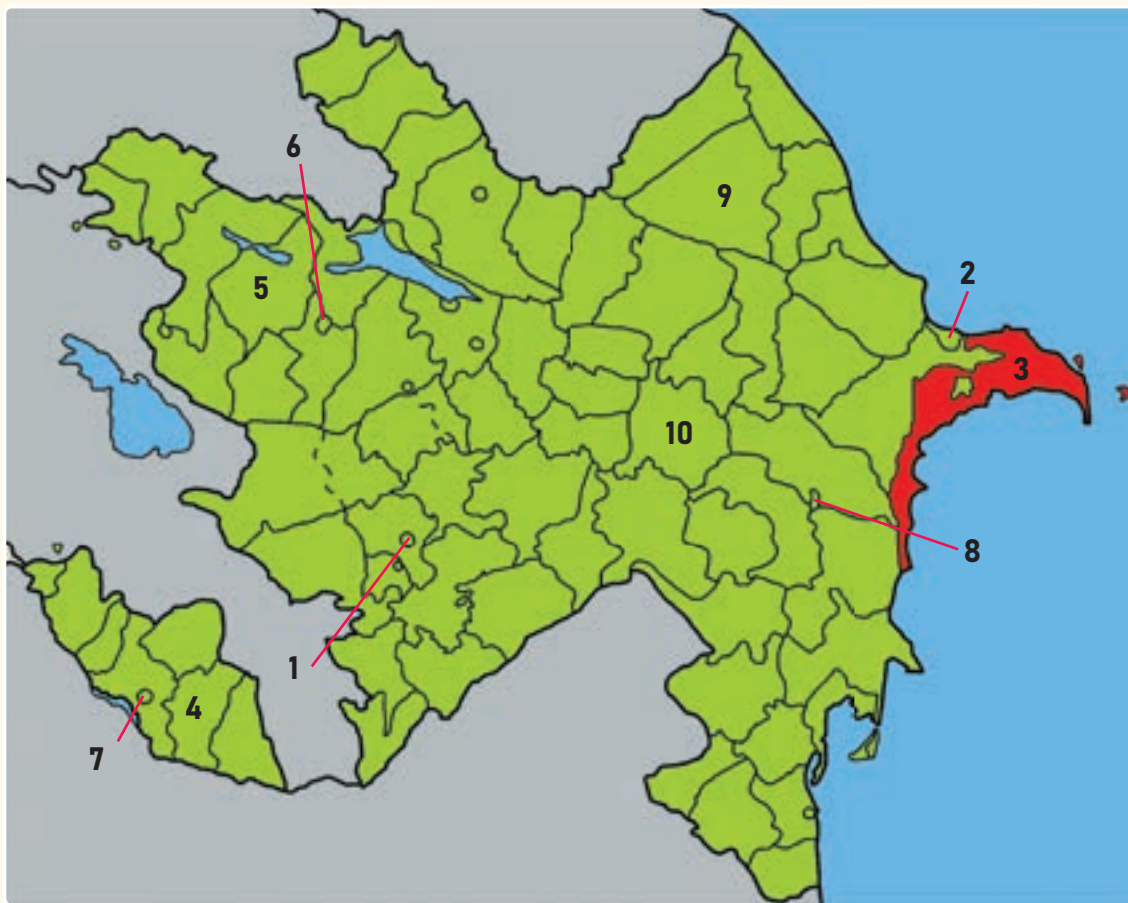

Fəaliyyət

Qrafikə əsasən suallara cavab verin.

- 1 Hər 3 göstəricinin qeyd edilən müddət ərzində dəyişməsini şərh edin.
- 2 Hansı göstəricilər 1940–1950-ci illər arasında azalmışdır? Bunun səbəbi nə ola bilərdi?
- 3 1960–1970-ci illərdə 2-ci və 3-cü xətt üzrə əhali sayında hansı dəyişiklik baş verdi?
- 4 Hansı vaxtdan etibarən şəhər, kənd və ölkə əhalisinin sayı, demək olar ki, dəyişmir?
- 5 1970-ci illərdən sonra hansı xətt üzrə əhali digərlərinə nisbətən daha az artır? Bunun səbəbi nə ola bilər?
- 6 2-ci xətt üzrə əhalinin sayının çox olması məskunlaşmaya necə təsir edir?
- 7 Sizcə, 2000-ci ildən sonra əhalinin məşğulluğunda hansı dəyişiklik baş vermişdir? Fikrinizi əsaslandırın.

Dəyərləndirmə

Xəritəyə əsasən suallara cavab verin.

- 1 Verilən yaşayış məntəqələrini cədvəldəki kimi qruplaşdırın.

Rayonlar	Böyük şəhərlər

- 2 Ən çox və ən az əhali artımı olan məntəqələri müəyyən edin. (Bunun üçün səh. 53-də verilən Azərbaycanda əhali artımı xəritəsindən istifadə edin.)
- 3 Hansı məntəqələrin ərazisində çoxlu sayda kənd var?
- 4 3, 4, 7 rəqəmləri ilə verilmiş məntəqələr arasında idarəetmə piramidasını qurun.
- 5 Hansı məntəqənin ətrafındakı rayonlarda "Ağıllı kənd" layihələri həyata keçirilir? Bunun səbəbini izah edin.
- 6 Rayonlardan birində "Ağıllı kənd" layihəsini həyata keçirən şirkət əhalinin siyahıya alınmasının nəticələrini təhlil etdi. Layihə çərçivəsində aşağıda verilən obyektlər inşa edilməli idi. Onların hər birinin tikintisi üçün istifadə olunan siyahıyaalınma məlumatlarını qeyd edin.
- Yaşayış binaları
 - Bağça-məktəb kompleksi
 - Xəstəxana
 - Market
 - Əyləncə mərkəzi

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ TAPŞIRIQLAR

1. Əhalinin təbii artımına aid düzgün ifadəni müəyyən edin.

- a) İlboyu doğulanların sayı ilə ölkəyə gələnlərin sayının cəmidir.
- b) İlboyu ölkəyə gələnlərlə ölkədən gedənlərin sayının fərqidir.
- c) İlboyu doğulanlarla ölənlərin sayı arasındakı fərqidir.
- d) İlboyu ölənlərin sayı ilə əhalinin ümumi sayı arasındakı fərqidir.
- e) İlboyu doğulanlarla əhalinin ümumi sayının fərqidir.

2. Verilmiş ölkələrin hansında əhali artımı daha yüksəkdir?

- a) Çin
- b) Niger
- c) Səudiyyə Ərəbistanı
- d) Rusiya
- e) ABŞ

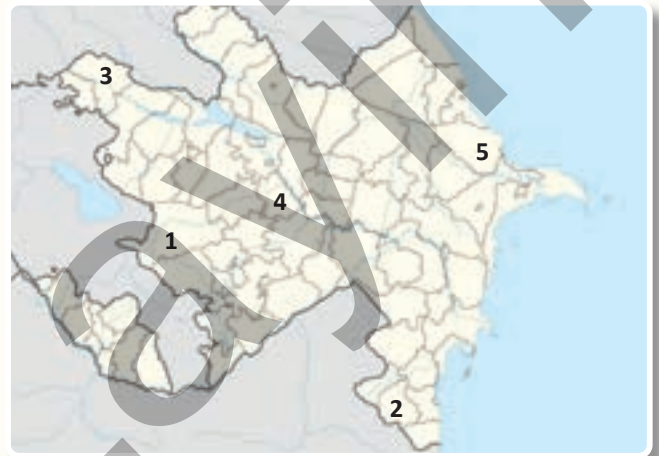
3. Şəkillərdəki təsvirlərə aid yanlış fikri müəyyən edin.

- a) Dünya üzrə əhali, əsasən, I şəkildəki yaşayış məskənlərində cəmlənmişdir.
- b) Azərbaycanda I şəkildəki məntəqələrdə yaşayanların sayı daha çoxdur.
- c) Afrikada II şəkildəki yaşayış məntəqələri üstünlük təşkil edir.
- d) I şəkildəki yaşayış məntəqələrinin üstün olduğu ölkələr daha kasıb ölkələrdir.
- e) Azərbaycanda II şəkildəki yaşayış məntəqələri digərinə nisbətən daha çoxdur.

4. Xəritədə verilən rayonlarda hansı məskunlaşma forması üstündür: rural, yoxsa urban?

5. Xəritədə verilən məntəqələr üçün ümumi olan 2 xüsusiyyəti qeyd edin.

BÖLMƏ

7

İQTİSADI FƏALİYYƏT

Süfrəmizə məhsullar haradan gəlir?

Çörək əsas qida məhsulu sayılır. Çörəyin tarixi bəşəriyyətin yarandığı gündən başlayır. Dünyanın ilk mədəniyyət mərkəzləri ilə buğda əkinlərinin becərildiyi yerlər eyni ərazilərdə yerləşir. Zaman keçdikcə bu ərazilər genişlənməmiş, çörəyin növləri və istehsalı da artmışdır. Müxtəlif ölkələrdə yerli xalqlar özünəməxsus çörək növləri istehsal edirlər. Dünyada ən çox çörək növləri istehsal edənlər türk xalqlarıdır. Azərbaycanda da çoxlu sayda çörək çeşidləri bişirilir.

- Çörək süfrələrimizin ən vacib nemətidir. Onun hazırlandığı bitkiləri gördünüzmü?
- Bu bitkilər harada becərilir? Bunun üçün hansı şərait olmalıdır?
- Sizcə, çörək süfrəmizə gələnə qədər hansı mərhələlərdən keçir?
- Xalqımız üçün çörək hansı dəyərə malikdir?

Dərsə başlarkən

A

Silikon vadisi

İndiki Silikon vadisinin yerində bir vaxtlar meyvə bağları ilə məşhur olan Santa-Klara dərəsi yerləşirdi. 1891-ci ildə burada Stenford Universiteti yaradıldı. Məhz bu universitet 1951-ci ildə böyük sənaye parkı yaradaraq Silikon vadisinin texnologiyalar mərkəzi kimi formalaşmasında əsas rol oynadı. Universitetin alimləri və məzunları burada yeni texnologiyalara aid ideyalarını həyata keçirərək ilk şirkətləri yaratdılar. Zaman keçdikcə bu şirkətlər böyüyərək dünyanın ən böyük İT şirkətlərinə çevrildi.

Silikon vadisi ABŞ-ın Kaliforniya ştatında yerləşir və dünyanın ən böyük "yüksək texnologiyalar" mərkəzi sayılır. Dünyada ilk simsiz telefon, internet, kompüter, sosial şəbəkə burada yarandı. Məhz burada "Intel" və "hp" şirkətləri silikon maddəsindən istifadə edərək ilk mikroprosessorları (çipləri) yaratdı. Bunun əsasında burada çoxlu sayda digər şirkətlər yarandı. Hal-hazırda Silikon vadisində yarım milyondan çox informasiya texnologiyaları (İT) mütəxəssisi çalışır. Onlar buraya dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmişlər.

B

Stenford – ilk sənaye parkı

Fəaliyyət

- 1 A xəritəsinə əsasən Silikon vadisinin coğrafi mövqeyini izah edin.
- 2 Silikon vadisinin yüksək inkişafını nə ilə izah etmək olar?
- 3 Silikon vadisinin yaranmasında Stenford Universitetinin rolunun nədən ibarət olduğunu müəyyən edin.
- 4 Sizcə, mikroprosessorların kəşfi hansı dəyişikliklərə səbəb oldu?
- 5 Nə üçün dünyanın ən böyük şirkətləri öz ofislərini Silikon vadisində yaratdı?
- 6 Sizcə, digər şirkətlər nə üçün məhz mikroprosessorların istehsalından sonra yarandı?

C

Silikon vadisində dünyanın 30-dan çox nəhəng şirkətinin ofisi yerləşir. Bu şirkətlər "ağıllı" telefonlar, elektromobillər, kompüterlər istehsalı, onlayn ticarət, "ağıllı" nəqliyyat sistemi, "ağıllı" bank idarəetmə sistemləri, sosial şəbəkələrin yaradılması və digər sahələr üzrə fəaliyyət göstərir. Bütün bu fəaliyyət sahələrinin yüksək inkişafı İT-nin tətbiqi sayəsində mümkün olmuşdur.

Silikon vadisinin şirkətləri

D

Dünyanın ən tanınmış milyarderləri Silikon vadisində yaşayırlar. Onların sahib olduğu şirkətlər müxtəlif ölkələrdə öz filiallarını yaradır və şirkətlərini daha da genişləndirir. Beləliklə, onlar yalnız ABŞ-də deyil, dünyanın müxtəlif regionlarında da iqtisadi inkişafa təsir edir.

"Tesla"nın Şanxayda elektromobil zavodu

- 7 Silikon vadisinin yerləşdiyi region və dünya üçün əhəmiyyəti haqqında nə deyə bilərsiniz?
- 8 C şəklinə əsasən Silikon vadisində şirkətlərin, əsasən, hansı fəaliyyət növləri ilə məşğul olduqlarını müəyyən edin. Onlardan hansıları sizə tanışdır?
- 9 Silikon vadisində çoxlu sayda milyarderlərin yaşaması nə ilə bağlı ola bilər?
- 10 Elektromobillərin D şəklindəki kimi istehsal edilməsi insanların iş bölgüsünə necə təsir edir?
- 11 Sizcə, nə üçün "Tesla"nın elektromobil zavodu Şanxayda da fəaliyyət göstərir?
- 12 Nə üçün D şəklindəki avtomobillərə tələbat getdikcə artır?

İzahetmə

İQTİSADİ FƏALİYYƏT NƏDİR?

İqtisadiyyat insanların ehtiyaclarını təmin etmək üçün təşkil edilən fəaliyyətlərin cəmidir. İnsanın ehtiyacları müxtəlifdir. Bu, iqtisadi fəaliyyətin də müxtəlif növlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. İqtisadiyyat **istehsal, daşınma və istehlakdan** ibarətdir.

I. İstehsal

II. Logistika (daşınma)

III. İstehlak

A

İqtisadi fəaliyyətin mərhələləri

1	Yer (məkan)
2	İşçi qüvvəsi
3	Kapital
4	Sahibkarlıq
5	Innovasiyalar və startaplar

B

İstehsala təsir edən amillər

Təbii resurslar

1. Yer (məkan) bitkilərin becərilədiyi, zavodların tikildiyi, ofislərin yerləşdiyi sahədir. Bu sahə istehsalda istifadə edilən bütün resursları əhatə edir. Yerlərin dərinliyində və üstündə yerləşən hər şey resursdur (neft, metal, meşə, çimərlik, bina və s.). Məsələn, xarici turistləri cəlb etmək üçün turizm şirkəti çimərlikdən istifadə edir.

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə əsasən suallara cavab verin.
 - a) I və II şəkillərdə təsvir edilən insanlar hansı işləri həyata keçirirlər?
 - b) III şəkllə əsasən istehlakın nə olduğunu izah edin.
 - c) İqtisadi fəaliyyətin mərhələləri bir-biri ilə necə bağlıdır? Əgər onlardan 2-cisi olmasaydı, nə baş verərdi?
- 2 B şəklinə əsasən suallara cavab verin.
 - a) Şəkildə hansı resurslar təsvir edilmişdir?
 - b) Şəkildə hansı iqtisadi fəaliyyət sahələrini görürsünüz? Bu sahələr iqtisadi fəaliyyətin hansı mərhələsinə aiddir?
 - c) Şəkildə verilən resurslardan hansı məqsədlər üçün istifadə etmək olar?
 - d) Şəkildəki resurslardan birinin nümunəsində iqtisadi fəaliyyətin mərhələlərini təsvir edin.

2. **İşçi qüvvəsi** fiziki və zehni (intellekt) qabiliyyətə malik şəxslərdir. Onlar olmadan istehsal prosesini həyata keçirmək mümkün deyildir.

3. **Kapital** müxtəlif məhsulların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi üçün insanlar tərəfindən yaradılan vasitələrdir. Onlara ofislər, zavodlar, maşınlar, pul vəsaiti və s. daxildir.

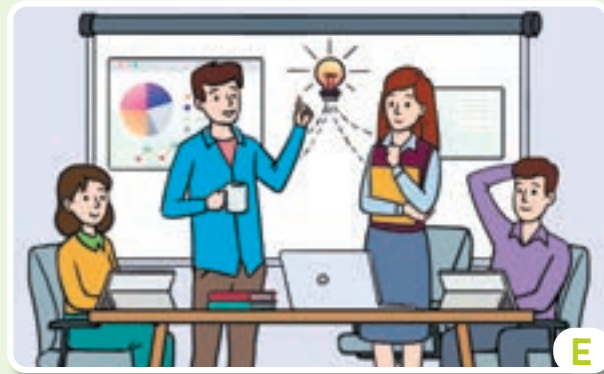

İşçi qüvvəsi

4. **Sahibkarlıq** iqtisadi fəaliyyətin yaradılmasını və müxtəlif məhsulların istehsalını əhatə edir. Sahibkarlar kapitalı olan insanlardır. Onlar kapitalı xidmət və məhsullar yaratmaq üçün istifadə edirlər. Bunun üçün əvvəlcə insanların hansı məhsul və xidmətlərə daha çox ehtiyacının olduğunu öyrənir, sonra isə həmin məhsulları istehsal edərək gəlir (qazanc) əldə edirlər.

Kapital

Startap

5. **Innovasiya** intellektə əsaslanan yenilik və fərqlilik yaratmaq prosesidir. Bu, yeni məhsul, xidmət və ya proses ola bilər. Innovasiya əsaslı iqtisadiyyat rəqabət apara bilən məhsullar istehsal edir. **Startap** isə yeni ideyalar əsasında yaradılan layihələrdir. Bu ideyaların reallaşması üçün kapital qoyuluşu tələb olunur. Innovasiya iqtisadiyyatı startaplar sayəsində inkişaf edir. Gələcəyin iqtisadiyyatı bunların əsasında formalaşır.

3 Mətnə və şəkillərə əsasən suallara cavab verin.

- C şəklində intellektual və fiziki işlə məşğul olan işçiləri müəyyən edin.
- Sizin gələcəkdə məşğul olacağınız iş bunlardan hansına aid ola bilər? Sınıfdəki bütün şagirdlərin bu suala cavablarını müzakirə edin.
- Sizcə, zaman keçdikcə hansı işlə məşğul olanların sayı artır? Fikrinizi əsaslandırın.
- Sahibkarlıq və kapital (sərmayə) anlayışları arasında hansı əlaqə vardır?
- D şəklində verilən kapitalı necə istifadə etmək olar?
- Sahibkarlıq fəaliyyətinin innovasiya və startaplarla sıx bağlı olmasını nə ilə izah etmək olar?
- Əgər sizin kapitalınız olsaydı, onu necə istifadə edərdiniz?

İzahetmə

İQTİSADİ SEKTORLAR NƏDİR?

İqtisadi fəaliyyətin bir-birindən fərqlənən çoxlu sayda növləri və yaxud iqtisadiyyat sahələri vardır. Buna görə də onlar 4 iqtisadi sektor üzrə qruplaşdırılır.

I sektor müxtəlif növ xammalın (neft, kömür, dəmir və s.) hasilatını, yəni çıxarılmasını və bəzi istehsal sahələrini əhatə edir. Buraya hasilat sənayesi, oduncaq istehsalı, balıqçılıq, kənd təsərrüfatı və taxıl yığımı məhsullarının istehsalı daxildir. Kənd təsərrüfatı iqtisadi fəaliyyətin ən vacib növlərindən biridir. Onun əsas sahələri bitkiçilik və heyvandarlıqdır. Kənd təsərrüfatının inkişafı daha çox təbii şəraitdən asılıdır.

A

Taxıl yığımı

B

Unüyütmə sexi

C

Çörəkbişirmə sexi

II sektor xammalın hazır məhsula keçirilməsi prosesidir. Məsələn, maşınlar üçün **xammal** metallar, çörək üçün isə unudur. Bu sektora sənaye sahələri daxildir. Sənaye maşınlar, robotlar, cihazlar, kimya məhsulları, enerji, mebel, qida məhsulları və s. istehsal edir. Sənaye olmadan digər sektorların inkişafı mümkün deyil. Müasir dövrdə sənayenin xammaldan asılılığı azalmışdır. Bu, yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində təbii materialların süni materiallarla əvəz edilməsi ilə bağlıdır.

Fəaliyyət

- 1 I və II sektorları müqayisə edin.
- 2 A, B və C şəkillərindəki iqtisadi fəaliyyət hansı sahələrə, sektorlara və mərhələlərə aiddir?
- 3 A, B və C şəkillərindəki məhsulların hansının qiyməti daha çoxdur? Nə üçün?
- 4 Sənaye məhsullarının insanlar üçün əhəmiyyəti nədir?
- 5 Evinizdə hansı maşın və cihazlardan istifadə edirsiniz? Onlar gündəlik həyatınızda sizə necə kömək edir?
- 6 II sektorun istehsal etdiyi hansı məhsullar I sektorda istifadə edilir? A, B və C şəkillərinə istinad edərək fikrinizi əsaslandırın.
- 7 Təbii xammal əvəz edən hansı süni materialları tanıyırsınız?
- 8 D şəklinə görə kənd təsərrüfatının hansı sahələrə bölündüyünü müəyyən edin. Daha hansı sahələri əlavə edərdiniz?

D

Kənd təsərrüfatı

E

III sektor insanlara və müəssisələrə müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğuldur. Xidmət sahələri nəqliyyat, ticarət, səhiyyə, bank, reklam, təhsil, turizm, idman, mədəniyyət və s. sahələrdən ibarətdir. Müasir dövrdə xidmətlər onlayn formada da həyata keçirilir. Turizm xidmət sektorunun ən mühüm sahələrindən biridir. Bu sahə gözəl təbiət mənzərələrinin və tarixi abidələrin olduğu ərazilərdə daha yaxşı inkişaf edir. Məsələn, dünyanın ən böyük turizm regionu Aralıq dənizi sahillərində yerləşən ölkələrdir.

IV sektor elmi tədqiqatlar və informasiya texnologiyaları (İT) sahələrini əhatə edir. Elmi tədqiqatlar və İT bütün sektorların inkişafına təsir göstərir. Onların kəşf etdiyi innovasiyalar sayəsində istehsalda vaxta, enerjiyə, xammala və insan əməyinə qənaət edilir. Məsələn, IV sektorda kəşf edilən yeni buğda sortları, unüyütmə və çörəkbişirmə avadanlıqları, məhsulu daşımaq üçün yeni tipli nəqliyyat vasitələri digər sektorlarda əhəmiyyətli dəyişikliklər yaradır. İşçi qüvvəsinin çox hissəsinin III və xüsusilə IV sektorda çalışdığı ölkələr yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malikdir. Belə ölkələrə ABŞ, Yaponiya, Almaniya və s. aiddir.

Ənənəvi buğda sortu

Yeni buğda sortu

Köhnə

Yeni

Köhnə

Yeni

F

9 E və F şəkillərində göstərilən iqtisadi fəaliyyətlər hansı sektorlara aiddir?

10 Hansı onlayn xidmət sahələrini tanıyırsınız? Onlardan istifadənin faydaları nədir?

11 Aralıq dənizi regionunda yerləşən turizm ölkələrinə misallar gətirin. Bunun üçün dünyanın siyasi xəritəsindən istifadə edin.

12 F şəklində təsvir edilən ənənəvi və yeni məhsul və avadanlıqları müqayisə edin. Yeni məhsul və avadanlıqların tətbiqi hansı üstünlüklərlə nəticələnir?

13 G şəkli istehsalın hansı mərhələsini əks etdirir?

14 G şəklindəki mərhələ ilə A, B, C və E şəkillərindəki proseslər arasında əlaqə qurun.

G

Dərinləşdirmə

FƏRQLİ ÖLKƏLƏR – FƏRQLİ İQTİSADİYYAT

Almaniya dünyanın ən yüksək inkişaf etmiş 7 ölkəsindən (G7 – “Böyük yeddi”) biridir. Ölkə Avropada əhalinin həyat səviyyəsinin yüksək olması ilə seçilir. Ölkə əhalisinin cəmi 20%-i kəndlərdə yaşayır. Təbii artım çox aşağıdır, əhalinin sayı hər il azalır. Bu isə işçi qüvvəsinin çatışmazlığına səbəb olur. Ölkənin resursları tarixən zəngin olsa da, indi tükənmək üzrədir. Lakin hazırda Almaniya yüksək intellektuali işçi qüvvəsi və kasıb ölkələrdən aldığı ucuz xammala əsaslanan güclü iqtisadiyyat qurmuşdur. Ölkədə iynədən kosmik raketə qədər bütün məhsullar istehsal edilir.

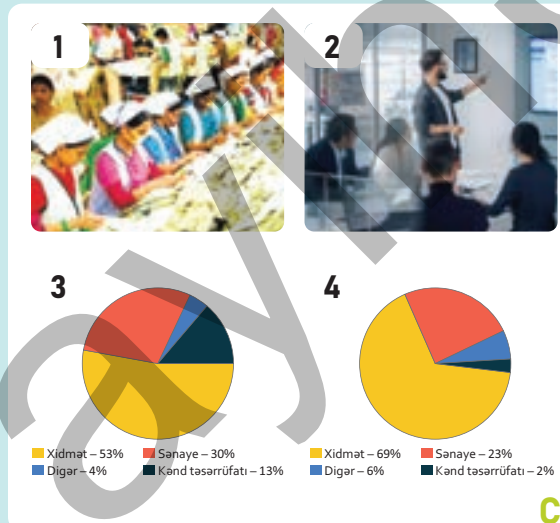
BMT-nin hesabatına görə, **Banqladeş** dünyanın ən kasıb ölkələrindən biridir. Burada əhali artımı yüksək, işçi qüvvəsinin sayı çoxdur. Bu, ölkədə işsizlərin sayının artmasına səbəb olur. Əhalinin cəmi 38%-i şəhərlərdə yaşayır. Banqladeşin əsas resursları neft, təbii qaz, kömür və əkinçilik üçün əlverişli olan iqlim şəraitidir. Ölkənin iqtisadiyyatı bu resurslara əsaslanır. Əsas sahəsi əkinçilik və hasilat sənayesidir. Hazırda Banqladeş bir çox sosial və iqtisadi problemlərlə üz-üzədir.

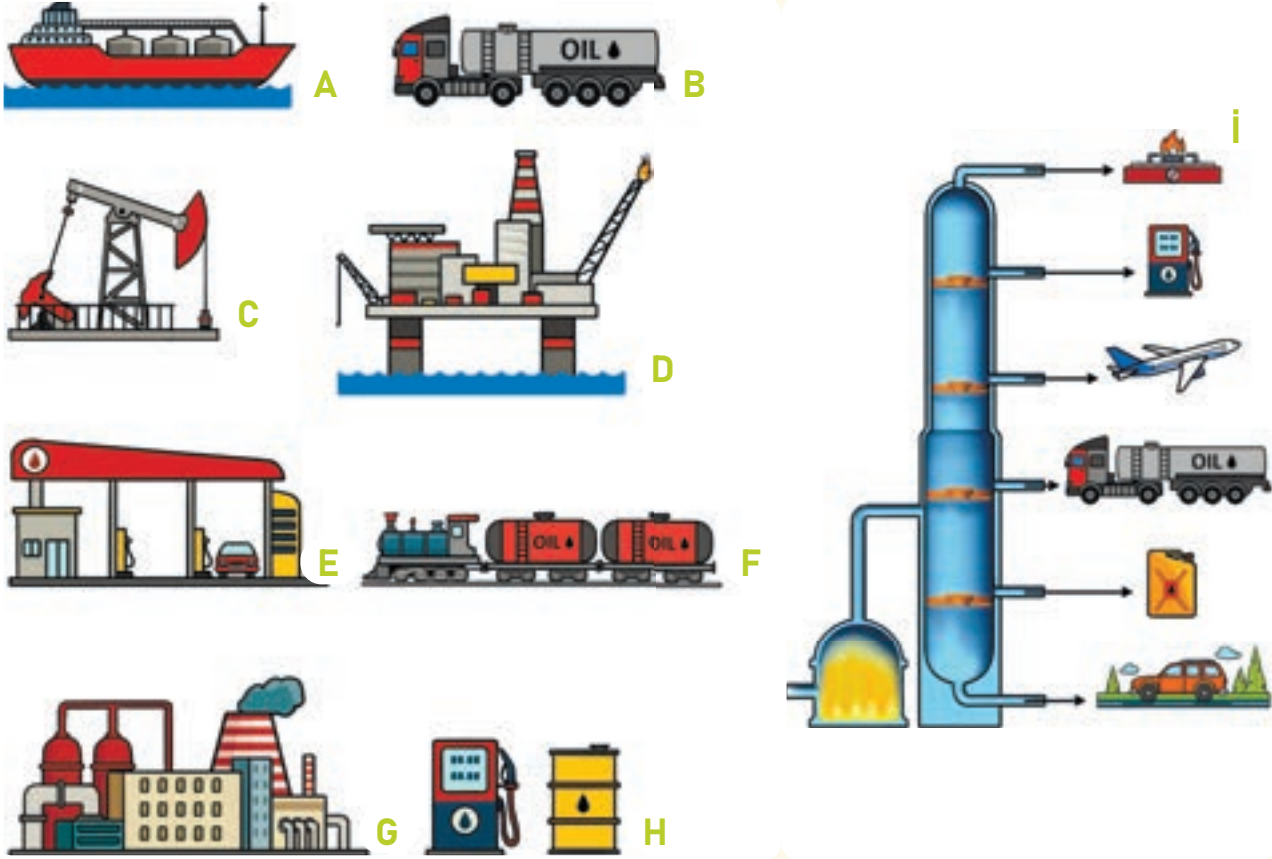
Avtomobil, təyyarə və elektrotexnika zavodları

Fəaliyyət

- 1 Hər iki ölkədə əhali artımının, kənd və şəhər əhalisinin payının müxtəlifliyi ilə iqtisadiyyat arasında hansı əlaqə vardır?
- 2 A və B şəkillərinə əsasən hər iki ölkənin əsas iqtisadiyyat sahələri və sektorları arasında hansı fərqlər vardır?
- 3 Sizcə, Almaniyanın iqtisadi sektorları ilə onun inkişaf səviyyəsi arasında hansı əlaqələr ola bilər?
- 4 1 və 2-ci şəkillər hansı iqtisadi fəaliyyət növlərini əks etdirir və verilən ölkələrin hansına aiddir?
- 5 Diaqramları təhlil edin. Əhalinin məşğulluğunu göstərən 3 və 4-cü diaqramlardan hansı Almaniya, hansı Banqladeşə aiddir?

Dəyərləndirmə

Şəklə əsasən suallara cavab verin.

- 1 Neft sənayesinin hərflərlə işarə edilmiş mərhələlərini və aid olduğu sektorları ardıcılıqla izah edin və onların adlarını yazın.
- 2 Sizcə, verilən sektor və mərhələlərdən hansıları ölkəmizdə mövcuddur?
- 3 İ şəkildə verilən nəqliyyat vasitələri neft emalı zavodunun hansı məhsullarını istehlak edir?
- 4 İ şəkildəki maşınların hərəkət etdiyi yolun materialı nədir və onun neft emalı ilə hansı əlaqəsi ola bilər?
- 5 3-cü mərhələyə aid olan və gündəlik həyatınızda istifadə etdiyiniz hansı məhsulları tanıyırsınız?
- 6 Siz və ailə üzvləriniz bu mərhələlərin hansında iştirak edirsiniz?
- 7 Şəkildə zavod tüstüsündən hansı məhsulların istehsal olunduğunu müəyyənləşdirin. Bu məhsulların istehsalı hansı sektorun fəaliyyəti nəticəsində mümkündür?

Ev tapşırığı:

- Hər hansı bir məhsulun "İstehsaldan istehlaka" adlı hekayəsini yazın.

Dərsə başlarkən

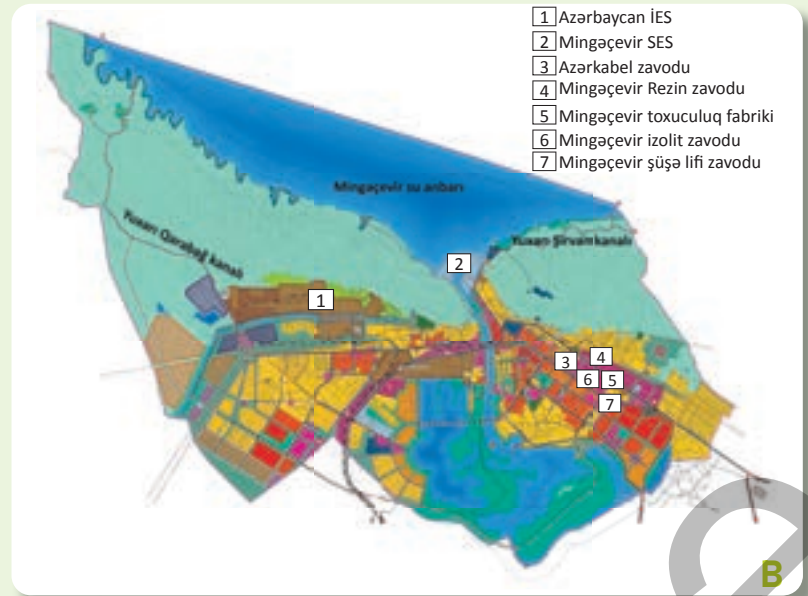

Mingəçevirdə enerji qəzası

Mingəçevir şəhəri Kür çayının sahilində yerləşir və əsası 1954-cü ildə qoyulmuşdur. Azərbaycanda elektrik enerjisinin 60%-i Mingəçevirdə istehsal olunur. Burada yerləşən 2 böyük elektrik stansiyası – Mingəçevir Su-Elektrik Stansiyası (SES) və Azərbaycan İES-i ölkənin əksər regionlarını enerji ilə təmin edir. Azərbaycan İES-i ölkənin ən çox enerji istehsal edən və təbii qazla fəaliyyət göstərən stansiyasıdır. Ölkənin sənaye müəssisələrinin çox hissəsinin fəaliyyəti birbaşa bu stansiyalardan asılıdır.

İyulun 2-sindən 3-nə keçən gecə hava şəraitinin kəskin istiləşməsi nəticəsində əhalinin elektrik enerjisindən həddən artıq istifadə etməsi ilə əlaqədar Mingəçevirdə yerləşən Azərbaycan İstilik Elektrik Stansiyasında (İES) cərəyan transformatoru sıradan çıxıb. Bunun nəticəsində ölkənin əksər rayonlarında və Bakıda elektrik enerjisinin verilməsi ilə bağlı problemlər yaşanıb. Bu problemlər Bakı Metropoliteninə və su təchizatına, bir çox sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinə də təsir edib.

"Sputnik.az", 3 iyul 2018-ci il

Mingəçevir şəhərinin planı

Fəaliyyət

- 1 Xəbər məlumatından istifadə edərək Mingəçevirdə baş verən qəzanı şərh edin.
- 2 B şəklinə əsasən Mingəçevirin mövqeyi ilə onun əsas enerji istehsalçısı olması arasında hansı əlaqə vardır?
- 3 B şəklinə əsasən Mingəçevirdə hansı böyük iqtisadi obyektlərin yerləşdiyini müəyyən edin. Onların yerini Mingəçevirin planında müəyyən edin.
- 4 Bu iqtisadi obyektlər hansı sektorlara aiddir? Sizcə, nə üçün kabel zavodu məhz Mingəçevirdə tikilmişdir?
- 5 Mingəçevir su anbarından çəkilən suvarma kanallarını B şəklində tapın. Bu kanalların çəkilməsində məqsəd nə ola bilər?
- 6 Mingəçevirin ölkə sənayesi üçün mühüm əhəmiyyətinin səbəbi nədir?

BÖLMƏ 7 İqtisadi fəaliyyət

Mingəçevir SES-i Kür çayının Bozdağdan keçdiyi yerdə yaradılmışdır. Bunun üçün çayın qarşısında uzunluğu 1550 m, hündürlüyü 80 m, eni isə 16 m olan bənd tikilmiş və böyük su anbarı yaradılmışdır. Mingəçevir su anbarı tikildikdən sonra Kür çayında baş verən daşqınların qarşısı alınmış, buradan çəkilən kanallar ətraf rayonlarda əkinçiliyin inkişafına səbəb olmuşdur. Burada həmçinin balıqçılıq təsərrüfatı və turizm inkişaf etmiş, su idmanı üzrə yarışlar keçirilməyə başlanmışdır.

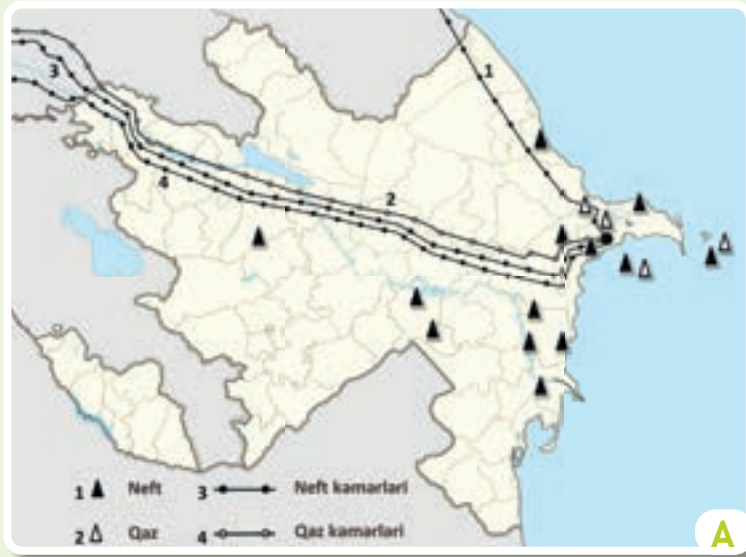
Mingəçevir və Varvara su anbarları

Mərkəzi Aran

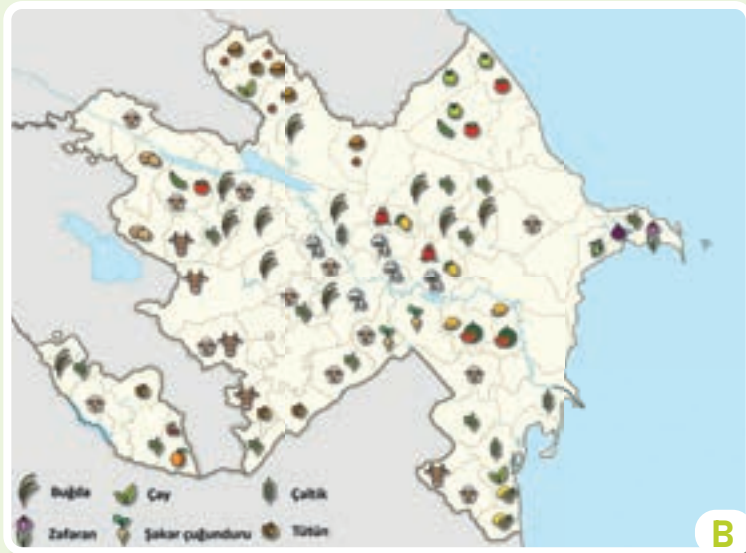
Mingəçevir şəhəri Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunun tərkibinə daxildir. Ərazisindən beynəlxalq əhəmiyyətli Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolu, Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft, Bakı – Ərzurum qaz kəmərləri keçir. Yevlaxda Varvara SES-i və su anbarı fəaliyyət göstərir. Rayonun ərazisində pambıqtəmizləmə, meyvə-tərəvəz konserv və şərabçılıq zavodları vardır. İqtisadi rayonda pambıqçılıq, quru subtropik meyvəçilik (nar, heyva), bostançılıq (qarpız, yemiş), balıqçılıq, baramaçılıq, heyvandarlıq inkişaf etmişdir.

- 7 C şəkildə təsvir edilən Mingəçevir bəndi və Mingəçevir və Varvara su anbarlarının yerlərini D xəritəsində müəyyən edin.
- 8 C şəklinə əsasən relyefin Mingəçevir su anbarının yaradılmasında rolunu izah edin.
- 9 D xəritəsinə əsasən Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunun coğrafi mövqeyini müəyyən edin.
- 10 Mərkəzi Aran rayonu hansı inzibati rayonları əhatə edir?
- 11 D xəritəsinə əsasən Mingəçevir su anbarından çəkilən kanalları müəyyən edin. Bu kanalların rayonun iqtisadi inkişafına təsiri nədən ibarət ola bilər? Azərbaycanın inzibati xəritəsinə istinad edin.
- 12 Rayondan neft və qaz kəmərlərinin keçməsinin rayon və ölkə üçün əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

Ölkəmiz dünyada **neft-qaz sənayesi** ilə tanınır. Neft və təbii qaz, əsasən, Xəzər dənizindən və qurudan çıxarılır. Neft çıxarıldıqdan sonra emal edilir, ondan müxtəlif məhsullar istehsal olunur (benzin, texniki yağlar, kerosin və s.). Təbii qaz elektrik stansiyalarında yandırılaraq ondan enerji əldə edilir. Neftin çox hissəsi isə boru kəmərləri vasitəsilə xarici ölkələrə göndərilir. Bu kəmərlərə Bakı-Novorossiysk qaz (Rusiya), Bakı-Supsa neft (Gürcüstan), Bakı-Ceyhan qaz (Türkiyə) və Bakı-Ərzurum qaz (Türkiyə) kəmərləri daxildir.

Azərbaycanın neft-qaz sənayesi xəritəsi

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı xəritəsi

Fəaliyyət

- 1 A xəritəsinə əsasən neft və təbii qazın hansı rayonlarda çıxarıldığını müəyyən edin. Azərbaycanın inzibati xəritəsinə istinad edin.
- 2 Neft və təbii qazın xarici ölkələrə göndərildiyi mətnə qeyd edilən boru kəmərlərini A xəritəsində tapın.
- 3 Neft-qaz sənayesi ölkəmizdə hansı iqtisadi sektor və sahələrin inkişafı üçün şərait yarada bilər?
- 4 Azərbaycanda kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişaf etməsinin səbəbi nə ola bilər?
- 5 B xəritəsinə əsasən kənd təsərrüfatı sahələrinin hansı inzibati rayonlarda inkişaf etdiyini müəyyən edə bilərsiniz.
- 6 Sizcə, nə üçün ölkəmizdə taxılçılığın və heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi daha vacibdir?

Ölkəmizdə **qeyri-neft sektoru** da sürətlə inkişaf edir. Buraya neft sənayesindən başqa bütün digər sənaye sahələri daxildir. Azərbaycanda "yaşıl enerji"yə keçid layihəsi həyata keçirilir. Buna görə də Günəş və külək enerjisi istehsal edən elektrik stansiyaları inşa edilir. Sumqayıtda yerləşən "Azgüntex" zavodu günəş batareyaları istehsal edir. Bu şəhərdə yaradılmış Sənaye Texnologiyaları Parkında (STP) kimya məhsulları, müxtəlif elektrik cihazları və s. istehsal olunur.

Sumqayıt STP

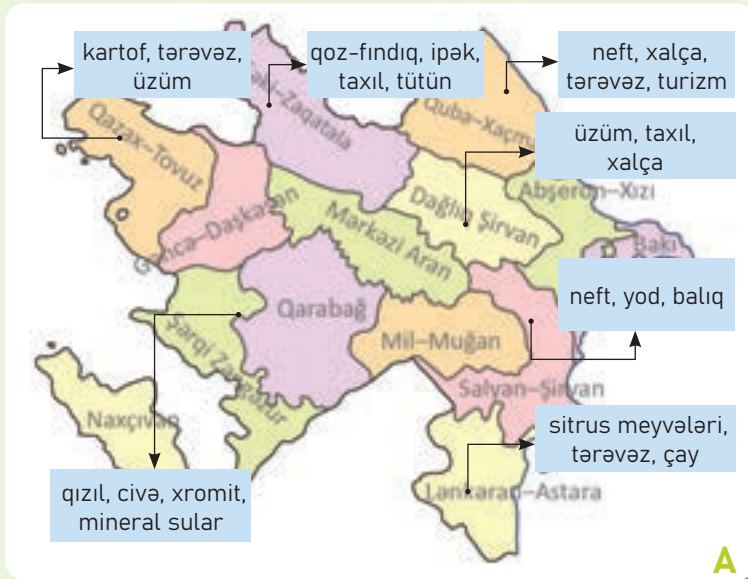

Xəzər dənizinin sahilində Ələt qəsəbəsində Azad İqtisadi Zona (AİZ) yaradılmışdır. AİZ-lər xarici ölkələrdən kapital və innovasiyaları, startapları cəlb etmək məqsədini daşıyır. Burada iqtisadiyyata kapital (sərmayə) qoyan şirkətlərə ticarət, gömrük və vergilərdə güzəşt edilir. Azərbaycanda turizm də inkişaf edir. Mineral bulaqlar, narin qumlu çimərliklər, tarixi abidələr, dağlıq relyef, meşəlik ərazilər bu sahənin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Azərbaycanın turizm xəritəsi

- 7 Sizcə, nə üçün qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək vacibdir?
- 8 "Yaşıl enerji" layihəsinə keçidin ölkəmiz üçün hansı faydaları ola bilər?
- 9 C şəklində verilən STP digər iqtisadi sektorların inkişafına necə təsir edə bilər?
- 10 Nə üçün Ələt AİZ-də xarici şirkətlərə güzəştlər edilir?
- 11 AİZ-lərin yaradılması ölkəmizdə iqtisadiyyatın inkişafına necə təsir edə bilər?
- 12 D xəritəsinə görə Azərbaycanda turizmin inkişaf etdiyi əraziləri müəyyən edin.
- 13 D xəritəsinə görə turizmin inkişaf etmədiyi əraziləri müəyyənləşdirin. Sizcə, bunun səbəbi nədir?
- 14 Sizcə, Azərbaycanda hansı iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişafı daha vacibdir?

İqtisadi rayon təbii resursları, əhalisi və iqtisadiyyat sahələrinə görə fərqlənən regiondur. Azərbaycanın ərazisi 14 iqtisadi rayona bölünür. Hər iqtisadi rayonun tərkibinə inzibati rayonlar və şəhərlər daxildir.

Azərbaycanın iqtisadi rayonları

Bakı iqtisadi rayonu ölkənin sənaye, elm, mədəniyyət və turizm mərkəzidir. Buraya yalnız Bakı şəhəri daxildir. Rayonda neft-qaz, kimya və metallurgiya məhsulları, nefti çıxarmaq üçün qurğular, tikinti materialları istehsal edilir. Şəhərin ətrafında qida məhsulları istehsal edən istixana və fermalar vardır. Bakının kəndlərində əncir, zeytun, badam, üzüm, zəfəran, qarpız becərilir.

Bakı iqtisadi rayonu

Fəaliyyət

1 A xəritəsinə və 71-ci səhifədə verilən D xəritəsinə əsasən Azərbaycanın iqtisadi rayonlarını cədvəldəki kimi qruplaşdırın.

I sektorun inkişaf etdiyi rayonlar	II sektorun inkişaf etdiyi rayonlar	III sektorun inkişaf etdiyi rayonlar

2 B şəklinə və mətnə əsasən suallara cavab verin.

- Sizcə, burada bütün sektorların inkişaf etməsinin səbəbləri nədir?
- Neft hansı yollarla istehlakçıya çatdırılır?
- Şəhərin ətrafında istixana və fermaların yaradılmasının məqsədi nədir?
- Bakıda turizm və sənaye sahələri hansı resursların əsasında inkişaf edir?
- B xəritəsində Ələt İqtisadi Zonasının yerini müəyyən edin. Bunun üçün Azərbaycanın inzibati xəritəsinə istinad edin.

Qarabağ iqtisadi rayonu sahəsinə görə digərlərindən böyükdür. Xankəndi və Şuşa şəhərləri burada yerləşir. Burada üzüm, taxıl, pambıq yetişdirilir, heyvandarlıq inkişaf edir. İşğaldan azad edilən Qarabağ iqtisadi rayonunda sürətli quruculuq işləri gedir. Burada yollar salınır, SES-lər tikilir. Əhmədbəyli – Füzuli – Şuşa yolu, Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı artıq istifadə edilir. Ağdam rayonunda Ağdam Sənaye Parkı yaradılır.

Qarabağın xəritəsi

Naxçıvan iqtisadi rayonunun mövqeyi digər rayonlardan fərqlidir. Burada metallar, duzlar, mineral bulaqlar var. Araz çayı və qollarında SES-lər və su anbarları tikilmişdir. Naxçıvanda meyvələr, üzüm, taxıl yetişdirilir.

Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu iqtisadi inkişafına görə yalnız Bakı iqtisadi rayonundan geri qalır. Neft, təbii qaz, əhəngdaşı, sement xammalı əsas təbii resurslardır. Sumqayıtda polad boru istehsalı zavodu vardır.

Naxçıvanın xəritəsi

Abşeron-Xızı xəritəsi

3 C, D, E xəritələri və Azərbaycanın inzibati xəritəsinə əsasən cədvəldə iqtisadi rayonların tərkibinə daxil olan inzibati rayon və şəhərləri qeyd edin.

Qarabağ iqtisadi rayonu	Naxçıvan iqtisadi rayonu	Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu

4 Ağdam Sənaye Parkının yaradılması Qarabağın inkişafına necə təsir edə bilər? C, D və E xəritələrində verilən rayonlarda hansı resursların və iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişaf etdiyini müəyyənə bilərsiniz.

5 Abşeron-Xızı rayonunun iqtisadiyyatı nə üçün daha yaxşı inkişaf etmişdir?

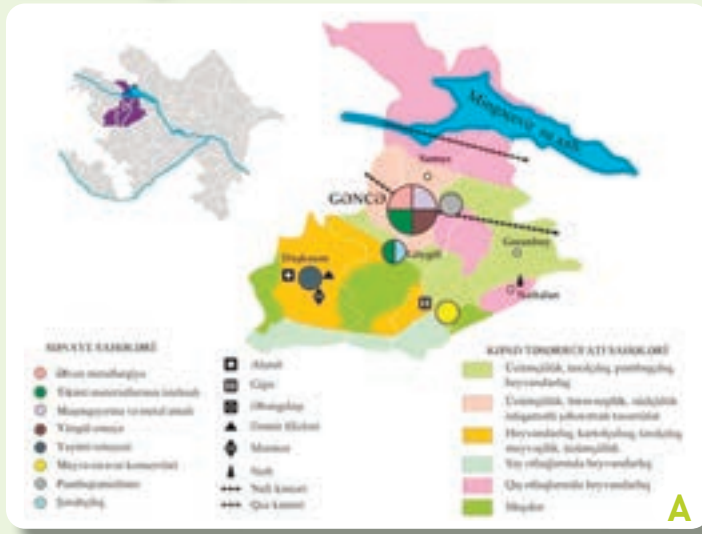
6 Abşeron-Xızı rayonunun inkişafında Sumqayıt şəhərinin rolunu müəyyən edin.

7 D xəritəsinə əsasən Naxçıvanın mövqeyinin digər iqtisadi rayonlardan nə ilə fərqləndiyini izah edin.

8 Naxçıvan, Abşeron-Xızı və Qarabağ iqtisadi rayonlarını Eyer-Venn diaqramında müqayisə edin.

E

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu Azərbaycanın qərbində yerləşir. Ölkəni Gürcüstan və Qara dənizlə əlaqələndirən yollar buradan keçir. İqtisadiyyatın inkişafı üçün çoxlu sayda resursları vardır. Gəncə şəhərində alüminium zavodu var. Şəmkir, Yenikənd və Mingəçevir SES-lərinə yaxın ərazidə yerləşir. Üzüm, pambıq və kartof yetişdirilir. Dünyada yeganə müxtəlif ölkələrdən çoxlu turistlər gəlir.

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu

Mil-Muğan iqtisadi rayonu İranla sərhəddə, Araz çayı ilə Kürün qovuşduğu ərazidə yerləşir. İmişlidə neft çıxarılır və şəkər istehsal edilir. Pambıq, şəkər çuğunduru və bostan bitkiləri becərilir. Araz çayının üzərində Bəhramtəpə su anbarı inşa edilmişdir.

Mil-Muğan iqtisadi rayonu

Fəaliyyət

1 A və B xəritələrinə əsasən Gəncə-Daşkəsən və Mil-Muğan rayonlarını cədvələ uyğun müqayisə edin.

	Gəncə-Daşkəsən	Mil-Muğan
Coğrafi mövqe		
Resurslar		
Ərazisindən keçən çaylar		
Kənd təsərrüfatı sahələri		
Sənaye sahələri		
Hansı sektorun payı daha çoxdur?		

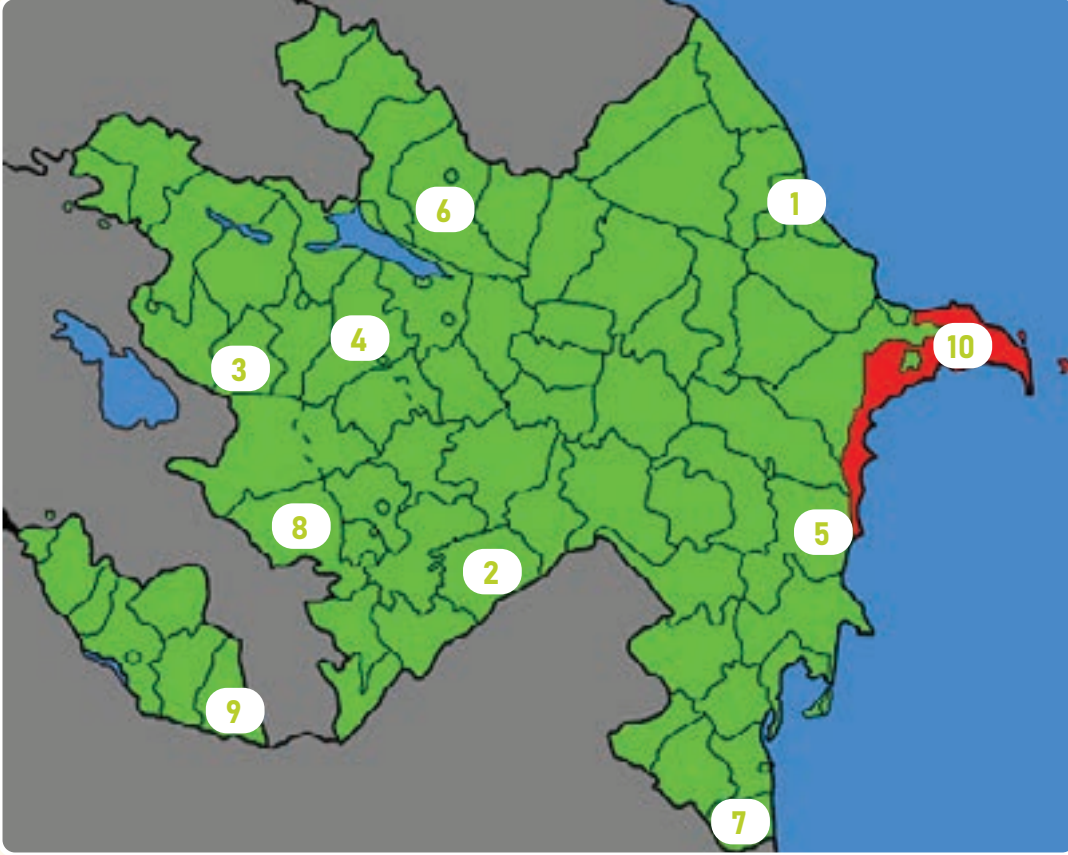
2 Gəncə-Daşkəsəndə olan resursların rayonun gələcək iqtisadi inkişafında hansı rolu ola bilər?

3 Mil-Muğanda şəkər çuğunduru istehsalının keçdiyi mərhələlərin sxemini tərtib edin.

4 Gəncə-Daşkəsən və Mil-Muğan iqtisadi rayonları digər rayonların iqtisadi inkişafına necə təsir edə bilər?

Dəyərləndirmə

Xəritəyə əsasən suallara cavab verin.

- 1 Xəritədə rəqəmlərlə hansı inzibati rayonlar qeyd edilmişdir?
- 2 Xəritədə verilən inzibati rayonları cədvəldəki kimi qruplaşdırın.

Neft hasilatı rayonları	Metalların (filizlərin) olduğu rayonlar	Vətən müharibəsindən sonra quruculuq işlərinin aparıldığı rayonlar	İpək parça istehsal edən rayonlar	IV sektorun inkişaf etdiyi rayonlar

- 3 Xəritədə verilən rayonların hansı iqtisadi rayonlara aid olduqlarını müəyyən edin.
- 4 Hansı rayonlarda balıqçılığın inkişafı üçün şərait vardır?
- 5 Hansı rayonların ərazisindən neft kəmərləri keçir?
- 6 Mövzudan əldə etdiyiniz və sizə məlum olan biliklərə əsaslanaraq hər biriniz bir rayonun iqtisadiyyatının inkişafına aid təklif verin.

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ TAPŞIRIQLAR

1. Dəftərin istehsal prosesində keçdiyi mərhələlərin uyğun olduğu sektorları müəyyən edin.

2. Bütün sektorların fəaliyyəti üçün vacib olan sahə hansıdır?

a) Enerji istehsalı

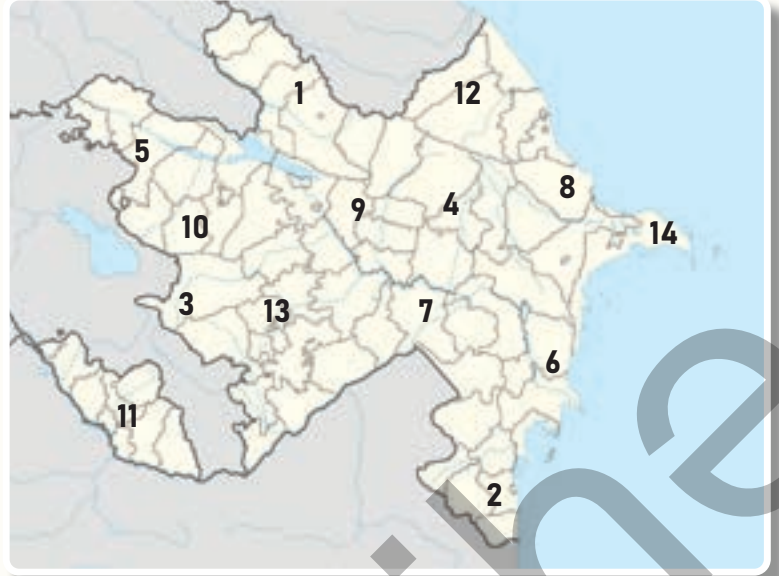
b) Kənd təsərrüfatı

c) Turizm

d) Səhiyyə

3. Azərbaycanın kontur xəritəsində qeyd edilən iqtisadi rayonları cədvəldə qruplaşdırın.

İqtisadi fəaliyyət	İqtisadi rayonlar
Neft-təbii qaz sənayesi	
Enerji istehsalı	
Kimya sənayesi	
Quru subtropik meyvəçilik	
Sitrus meyvəçiliyi	
Tütünçülük	

4. Terminləri izah edin

Kapital, sahibkarlıq fəaliyyəti, startap, şirkət, iqtisadi fəaliyyət, resurs, insanların ehtiyacı, tələbat

5. Azərbaycanın bir inzibati və ya iqtisadi rayonu (seçiminizə görə) haqqında 5 cümlədən ibarət esse yazın.

SÖZLÜK

Anemometr

Küləyin sürətini ölçmək üçün istifadə olunan cihazdır. Bu cihaz ətraf mühitin monitorinqi, mühəndislik və naviqasiya kimi müxtəlif sahələrdə də istifadə olunur.

Atmosfer təzyiqi

Atmosferdəki havanın çəkisinin Yer səthinin ərazi vahidinə göstərdiyi təzyiq və ya ağırlıqdır.

Ekstremal hava

Şiddəti ilə fərqlənən gözlənilməz və qeyri-adi hava şəraitidir. Məsələn, tufan, qasırğa, tornado, leysan yağışlar, şiddətli isti və s.

Flüger

Küləyin istiqamətini göstərən alətdir.

Hava proqnozu

Müəyyən bir ərazi üçün havanın gələcək vəziyyəti haqqında verilən və elmi cəhətdən əsaslandırılmış məlumatdır.

Xammal

Hər hansı məhsulun istehsalı üçün lazım olan təbii və ilkin material. Məsələn, ağaclar, metallar, neft, kömür və s.

İqtisadi rayon

Müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növləri və sektorların inkişafına görə fərqlənən regiondur.

İqtisadi sektor

İqtisadiyyatın sahələrinin qrupu.

Sektorlar ümumi xüsusiyyətlərə

malik müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sahələrini əhatə edir. Məsələn, I sektor xammalın çıxarılması və ilkin emalını həyata keçirən iqtisadi fəaliyyət sahələrindən ibarətdir.

İqtisadiyyat (iqtisadi fəaliyyət)

İnsanların tələbatını (ehtiyaclarını) ödəmək üçün təşkil edilən fəaliyyətlərin cəmidir.

Innovasiya

Mövcud olan və hamıya məlum olan ənənəvi məhsul və xidmətlərdən fərqlənən və yeni yaradılmış məhsul və xidmətlərdir.

İnzibati rayon

Azərbaycanda əsas inzibati ərazi vahididir. Rayon çoxlu sayda kəndlər və bir şəhərdən – rayon mərkəzindən ibarətdir.

İşçi qüvvəsi

Fiziki və zehni əmək qabiliyyəti olan insanlardır. Onlara əmək ehtiyatları və ya əmək resursları da deyilir.

İzobar

İqlim xəritələrində eyni atmosfer təzyiqinə malik nöqtələri birləşdirən xətlərdir.

İzoterm

İqlim xəritələrində eyni temperatura malik nöqtələri birləşdirən xətlərdir.

Kapital

İqtisadi fəaliyyət üçün nəzərdə tutulan vasitələrdir. Buraya pul, ofis, zavod, sex və s. daxildir.

Kənd

Tarixən formalaşmış kiçik yaşayış məntəqəsidir. Burada əhali daha çox kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur.

Qəsəbə

Kənddən böyük, şəhərdən kiçik yaşayış məntəqəsidir.

Mexaniki artım

Əhalinin ölkəyə başqa ölkələrdən gələnlər hesabına artmasıdır.

Məskunlaşma

İnsanların müəyyən məkanda (ölkə və ya regionda) tarixən yayılması prosesidir.

Miqrasiya

İnsanların daimi və ya müvəqqəti yaşamaq üçün bir yerdən (ölkə, region, qitə) başqa yerə köçməsidir.

Rural

Şəhərdən kənarında yerləşən ərazilərdir.

Sahibkarlıq

Gəlir (qazanc) əldə etmək məqsədilə həyata keçirilən fəaliyyətdir. Bu fəaliyyəti reallaşdıran insan sahibkar adlanır. Sahibkarları həm də iş adamı və ya biznesmen də adlandırırlar.

Startup

Tamamilə yeni ideyalara əsaslanan və sərmayə (kapital qoyuluşu) tələb edən layihələrdir. Bu layihələri hazırlayan insanlar startapçılar adlanır.

Təbii artım

Əhalinin hər 1000 nəfəri içərisində il ərzində doğulanlar və ölənlərin sayı arasındakı fərkdir. Məsələn, əgər 1000 nəfər arasında 18 nəfər doğulan, 12 nəfər ölənsə, təbii artım $18 - 12 = 6$ nəfərdir, 1000 nəfər əhali artaraq 1006 nəfərə çatır. Təbii artım həm də faizlə ifadə edilir.

Urban (şəhər)

Şəhər və onun ətrafındakı əraziləri əhatə edir. Burada kənd təsərrüfatı sahələri inkişaf etmir.

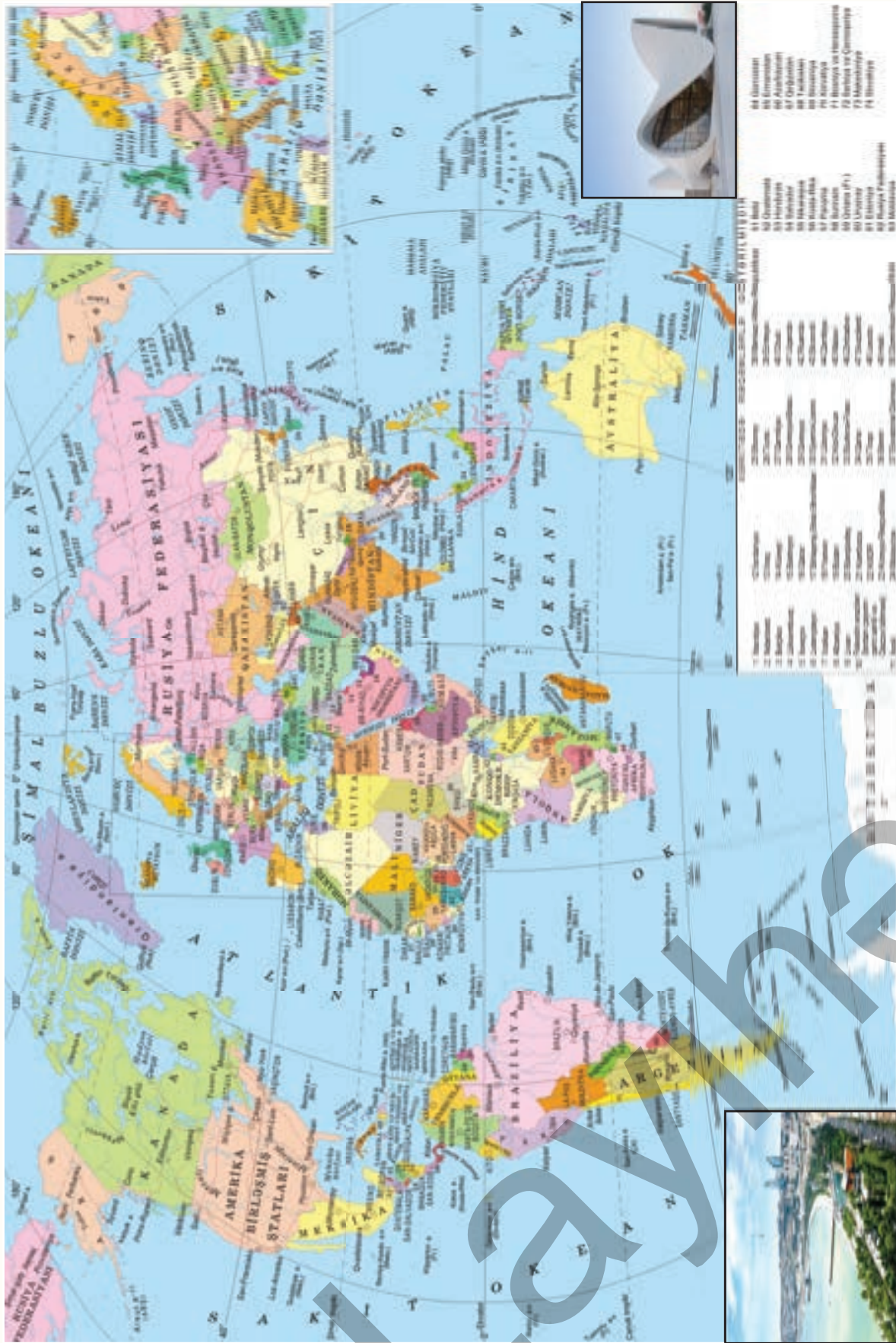
Miqyas 1 : 2 200 000

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI. SIYASI-İNİZİBATI XƏRİTƏ

Miqyas 1 : 75 000 000

DÜNYANIN SIYASI XƏRİTƏSİ

BURAXILIŞ MƏLUMATI

Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün
coğrafiya fənni üzrə dərslik (2-ci hissə)

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər Famil Ələkbərov
Şərafət Hüseynli
Ülviyə Qasımova

Redaktor

Servet Karabağ – Qazi Universitetinin professoru, coğrafiya elmlər doktoru

Dil redaktoru Əsgər Quliyev
Texniki redaktor Zeynal İsayev
Dizayner Eldəniz Xocayev
Üz qabığı Taleh Məlikov
Rəssam Elmir Məmmədov
Korrektor Aqşin Məsimov

Məsləhətçilər

Nərminə Seyfullayeva – Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Yelena Şabanova – İstedadlar liseyinin coğrafiya müəllimi

Rəyçilər

Mərifət Eyyubova – Vətən İdman Liseyi, coğrafiya müəllimi

Mahir Sərkərli – BDU, coğrafiya müəllimi

© Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı bir hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

ISBN 978-9952-550-10-8

Hesab-nəşriyyat həcmi: 9,8. Fiziki çap vərəqi: 10. Səhifə sayı: 80.
Kəsimdən sonra: 220 × 275. Kağız formatı: 57 × 90 ¹/₈. Şrift və ölçüsü: Corbel 12pt.
Ofset çapı. Sifariş____. Tiraj: 1 600. Pulsuz. Bakı – 2024

Əlyazmanın yığıma verildiyi və çapa imzalandığı tarix: 01.09.2024

Çap məhsulunu nəşr edən:
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (Bakı ş., A.Cəlilov küç., 96).

Çap məhsulunu istehsal edən:
"CN Poliqraf" MMC (Bakı ş., Şərifzadə küç., 29/31).

Pulsuz

Əziz məktəbli !

Bu dərslik sizə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sizə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, siz də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsınız ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşınız ondan sizin kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sizə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

Əhliyə